

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

**на тему: ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ ПІДЛІТКАМИ УМОВ
ВОЄННОГО ЧАСУ**

Виконав: студент II курсу, групи 8.0532-з
спеціальності 053– Психологія
освітня програма: Психологія
Парфенов Роман Григорович
Керівник: Пономаренко О.В., д.пед.н.,
професор кафедри психології
Рецензент: к.психол.н., доцент кафедри
психології Железнякова Ю.В.

Запоріжжя – 2023

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра психології
Рівень вищої освіти магістерський
Спеціальність 053 Психологія
Освітня програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

к.психол.н., доцент. Н.О. Губа

« ____ » _____ 2023 р.

ЗАВДАННЯ

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТУ

Парфенову Роману Григоровичу

Тема роботи Особливості переживання підлітками умов воєнного часу

керівник роботи Пономаренко О.В., д.пед.н., професор кафедри психології

затверджені наказом ЗНУ від «26» 09 2023 року № 1504-с

2. Строк подання студентом роботи _____
3. Вихідні дані до роботи аналіз психолого-педагогічної літератури.
4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки: розглянути специфічні особливості підліткового віку; визначити вплив соціальних факторів на процес становлення особистості підлітка; виділити типи соціальної дезадаптації підлітка; виявити рівні психолого-педагогічної занедбаності учнів; вивчити методики виявлення дезадаптації підлітків.
5. Перелік графічного матеріалу: 1 додаток

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання Видав	Завдання Прийняв
Вступ	Пономаренко О.В., професор		
Розділ 1	Пономаренко О.В., професор		
Розділ 2	Пономаренко О.В., професор		
Висновки	Пономаренко О.В., професор		

7. Дата видачі завдання січень 2023 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	січень-березень 2023 р.	Виконано
2	Робота над вступом	березень 2023 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	квітень-травень 2023 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	червень- липень 2023	Виконано
6	Написання висновків	вересень 2023 р.	Виконано
7	Передзахист	жовтень 2023 р.	Виконано
8	Нормоконтроль	листопад 2023 р.	Виконано

Студент _____ Р.Г. Парфенов

Керівник роботи _____ О.В. Пономаренко

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ О. М. Грединарова

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра: 68 сторінок, 30 джерел, 1 додаток.

Об'єкт дослідження: підлітки 12 -15 років.

Предмет дослідження: умови виникнення психолого-педагогічної занедбаності підлітків.

Мета дослідження: вивчення та узагальнення причин та форм шкільної дезадаптації в підлітковому віці.

Гіпотеза дослідження. Соціальна дезадаптація має індивідуально-психологічні та психопатологічні корені, тісно зв'язана з явищами сімейної і шкільної дезадаптації, будучи її наслідком. Соціальна дезадаптація - явище багатогранне, в основі якого лежить не один, а безліч факторів, що будуть розглянуті в даному дослідженні.

Методи дослідження. У роботі застосовувались теоретичні методи (теоретико-порівняльний аналіз психолого-педагогічної літератури з досліджуваної проблеми).

Наукова новизна дослідження полягає в узагальненні причин та форм шкільної дезадаптації в підлітковому віці.

Практичне значення нашого дослідження полягає в тому, що результати дослідження можуть бути використані психологами, соціальними службами, застосовані при роботі з дезадаптивними підлітками.

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ, ПІДЛІТКИ, УМОВИ ВОЄННОГО ЧАСУ, ДЕЗАДАПТАЦІЯ.

SUMMARY

Parfenov R.G. Peculiarities of Adolescent Experiencing the Wartime Conditions.

Master's qualification: 68 pages, 30 pages, 1 supplement.

Object of investigation: sublime 12 -15 days.

Subject of investigation: understanding the psychological and pedagogical disability of children.

Research meta: identification and identification of the causes and forms of school maladaptation in the adolescent population.

Investigation hypothesis. Social disadaptation has individual psychological and psychopathological roots and is closely related to the symptoms of family and school disadaptation, being their inheritance. Social disadaptation is a multifaceted phenomenon, which is based on more than one factor that will be examined in this study.

Investigation methods. Theoretical methods have been stagnated (theoretical and historical analysis of psychological and pedagogical literature from the researched problem).

The scientific novelty of the investigation lies in the identification of the causes and forms of school maladaptation in the pre-adolescent age.

The practical significance of our research lies in the fact that the results of the research can be used by psychologists, social services, and in work with maladaptive children.

**PECULIARITIES OF EXPERIENCE, PIPELITIES, WAR HOUR MINDS,
DISADAPTATION.**

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ВІКОВІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІДЛІТКІВ.....	10
1.1. Фізичні та психологічні зміни у підлітковому віці.....	10
1.2. Трансформація труднощів підліткового віку в психолого-педагогічну занедбаність.....	20
1.3. Фактори, які приводять до психолого-соціальної дезадаптації. підлітків. в часи війни	29
РОЗДІЛ 2. ТЕХНОЛОГІЇ РОБОТИ ПСИХОЛОГА З ДЕЗАДАПТОВАНИМИ ПІДЛІТКАМИ	40
2.1. Поняття та види соціальної дезадаптації підлітків	40
2.2. Встановлення контакту з дезадаптованими підлітками	44
2.3.. Діагностика психолого-педагогічної занедбаності підлітків.....	48
ВИСНОВКИ.....	61
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	66
ДОДАТКИ.....	69

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасне молоде покоління проходить своє становлення в дуже складних умовах руйнування багатьох старих цінностей та формування нових соціальних відносин під час війни. Підлітки завжди намагаються самоствердитися, позбутися від невпевненості у своїх силах, задовольнити свої соціальні потреби, одержати визнання в суспільстві.

Проблеми підлітків завжди актуальні, але ніколи не стояли так гостро, як у даний час в умовах нестабільної соціальної і політичної ситуації, недозволеної економічної кризи, ослаблення ролі родини, девальвації моральних норм, різкого розходження в матеріальних умовах життя, триваючої військової агресії. Неприятливі побутові, мікросоціальні умови виявляються джерелом численних, різних по силі і тривалості впливу психотравмуючих факторів. Психогенно обумовлені депресивні стани в підлітків можуть бути причиною, а у визначених випадках і наслідком соціальної дезадаптації.

На початку ХХ століття поряд з терміном "важковиховуваність" стало уживатися вираження "відхилення від норми". Сучасні вчені стосовно до неповнолітнього з різного роду відхиленнями в розвитку, що відкладають своєрідний відбиток на поведінці, використовують терміни: "важкі діти", "важкий підліток", до категорії яких відносять дітей з відхиленнями в моральному розвитку, акцентуаціями характеру, з порушеннями в афективно-вольовій сфері, відхиленнями в поведінці; "аномальні діти", які мають відхилення від того, що є типовим чи нормальним, але не включає патологічний стан; "дезадаптовані діти", "діти, які потребують спеціальної турботи", діти "групи ризику".

Підлітковий вік визначається як "друге народження" - народження соціальної особистості, готової вступити в життя. Соціальна дезадаптація в підлітковому віці веде до формування людей малоосвічених, які не мають

навичок трудитися, створювати родину, бути гарними батьками. В даний час практично зруйнована система виховання дітей та молоді, знижуються можливості повноцінного початку їхньої самостійної життєдіяльності. Немає гарантії одержання дітьми і молоддю загальної і професійної освіти та вступу людей у соціально-професійну діяльність.

Проблема шкільної дезадаптації відноситься до складних соціальних, психолого-педагогічних аспектів формування особистості сучасної молоді підліткового віку. Сюди варто віднести такі складні проблеми як неслухняність, нестаранність, брутальність, упертість, негативізм, девіація та інші форми їх дезадаптованої поведінки. Як свідчать дослідження багатьох фахівців, соціологів, економістів, педагогів, психологів, медиків, фізіологів, істориків, головними причинами подібної поведінки є неправильне сімейне виховання, невихованість, педагогічна занедбаність і, як наслідок цього, важковиховуваність підлітків.

Необхідно відзначити, що разом зі стійким психічним дискомфортом, існують проблеми у взаєминах дитини з батьками, класним колективом, вчителями й ін.

Віддалення дітей від родини, а разом з тим і від школи, як у теперішній воєнний час, може прийняти форму стійкої поведінки з відхиленнями, у тому числі бродяжництва, і наркоманії, алкоголізму, а також кримінальної поведінки, якщо вчасно не будуть реалізовані спеціальні заходи, як з боку батьків, так і з боку суспільства.

Дезадаптація особистості підлітка багато в чому детермінується несприятливими впливами, які позначалися на дитині в умовах родини у дитинстві. Несприятливі сімейні умови впливають на навчання і на подальшу життєдіяльність цієї особистості.

Соціологи підрахували, що число молоді, яка ніде не працює і не вчиться, зросло серед правопорушників більш ніж на 40%. Ці дані свідчать, що молодь сьогодні особливо потребує допомоги педагогів, вихователів, психологів і соціальних педагогів. Головні причини шкільної дезадаптації

підлітків укорінюються не тільки в негативних сімейних відносинах, але й у видозмінненні шкільного життя, в навчанні і вихованні, а також у негативному прагненні дітей і підлітків затвердити себе будь-яким способом, у будь-якій неформальній групі. Як правило, часто реалізується цілий комплекс усіх причин дезадаптації підлітків.

Об'єкт дослідження: підлітки 12 -15 років.

Предмет дослідження: умови виникнення психолого-педагогічної занедбаності підлітків.

Мета дослідження: вивчення та узагальнення причин та форм шкільної дезадаптації в підлітковому віці.

Гіпотеза дослідження. Соціальна дезадаптація має індивідуально-психологічні та психопатологічні корені, тісно зв'язана з явищами сімейної і шкільної дезадаптації, будучи її наслідком. Соціальна дезадаптація - явище багатогранне, в основі якого лежить не один, а безліч факторів, що будуть розглянуті в даному дослідженні.

Задачі дослідження:

1. Розглянути специфічні особливості підліткового віку.
2. Визначити вплив соціальних факторів на процес становлення особистості підлітка.
3. Виділити типи соціальної дезадаптації підлітка.
4. Виявити рівні психолого-педагогічної занедбаності учнів.
5. Вивчити методики виявлення дезадаптації підлітків.

Методи дослідження. У роботі застосовувались теоретичні методи (теоретико-порівняльний аналіз психолого-педагогічної літератури з досліджуваної проблеми).

Наукова новизна дослідження полягає в узагальненні причин та форм шкільної дезадаптації в підлітковому віці.

Практичне значення нашого дослідження полягає в тому, що результати дослідження можуть бути використані психологами, соціальними службами, застосовані при роботі з дезадаптивними підлітками.

Надійність та вірогідність результатів дослідження забезпечувались методологічним обґрунтуванням вихідних положень; використанням методів, адекватних меті та завданням дослідження.

РОЗДІЛ I

ВІКОВІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІДЛІТКІВ

1.1. Фізичні та психологічні зміни у підлітковому віці

Підлітковий вік здавна іменують вибухонебезпечним, вразливим, важким, кризовим, перехідним. Розпрощавшись з рожевим дитинством та знаходячись на роздоріжжі, підліток поспішає скоріше стати дорослим, намагається порвати з твердим контролем сім'ї і школи, активно прагне до самостійності, інтенсивно шукає себе.

Підлітковий вік - час активного формування індивідуального світогляду, моральних, естетичних і інших принципів, пора нагромадження інформації [10].

Як свідчить теорія і практика підліткового віку, підліток вступає в нове відношення до навколишньої дійсності, усвідомлює себе особистістю, яка володіє, подібно всім дорослим, правом на повагу, самостійність і довіру. Підліток інтенсивно засвоює зі світу дорослих різні цінності, норми і способи поведінки, які складають новий зміст свідомості і перетворюються у вимоги до поведінки іншої людини, у критерії оцінки і самооцінки.

При завищеній самооцінці учня чи при заниженні його можливостей вчителем, у підлітка виникають афективні переживання, засновані на переконанні в несправедливості оцінок і відносин до нього. У підлітка з'являється комплекс специфічних особливостей - уразливість, підозрілість, недовірливість, нерідко агресивність і завжди - надзвичайно підвищена чуйність до будь-яких критичних суджень.

Аналіз змісту і динаміки переживань підлітків протягом цього віку говорить про те, що і для молодших, і особливо старших підлітків характерні переживання, так чи інакше зв'язані з їх відношенням до себе, до власної особистості. Майже всі переживання, що відносяться до процесу пізнання

підлітком себе, виявляються негативними. Кількість таких негативних переживань, пов'язаних з «виявленням» у себе все нових недоліків і негативних якостей, з віком увесь час росте. Багато в чому, очевидно, це закладається з дитинства, тому дуже важливо навчити підлітка не тільки бачити свої недоліки - він і так в усьому звинувачує себе (і в поганому навчанні, і в конфліктах з батьками), і так знає про свої численні і все зростаючі недоліки, - але і розуміти, бачити, уміти спиратися на сильні сторони своєї особистості, характеру. Істотну допомогу йому може надати психолог, а також батьки, вчителі [16].

Важливим змістом самосвідомості підлітка є образ його фізичного "Я" - представлення про свій тілесний вигляд.

Завдяки бурхливому росту і перебудові організму, різко підвищується інтерес до своєї зовнішності. Формується новий образ фізичного "Я". Представлення про свою зовнішність не випадково займає важливе місце в самосвідомості підлітка. Малюючи словесний портрет, підліток значно частіше, ніж молодші діти і дорослі люди, включає в опис риси своєї зовнішності. Це пояснюється тим, що риси дорослішання яскравіше всего виявляються в підлітка в зміні його тілесного вигляду [7].

Тривалість підліткового періоду часто залежить від конкретних умов виховання дітей. Період статевого дозрівання займає біля десяти років, віковими границями його вважають 7(8) - 17(18) років. Протягом цього часу, крім дозрівання репродуктивної системи, закінчується фізичний розвиток жіночого організму: ріст тіла в довжину, завершується окостеніння зон росту трубчастих кісток; формується статура і розподіл жирової і м'язової тканини по жіночому типу [6].

Плин фізіологічного періоду статевого дозрівання протікає у чітко визначеній послідовності.

На час настання і плин періоду статевого дозрівання впливають численні фактори, які прийнято розділяти на зовнішні і внутрішні. До внутрішнього відносяться: спадкоємні, конституціональні, стан здоров'я і

маса тіла. До зовнішніх факторів, які впливають на настання і плин періоду статевого дозрівання, відносяться: кліматичні (освітленість, висота над рівнем моря, географічне положення), харчування (достатній вміст у їжі білків, жирів, вуглеводів, мікроелементів і вітамінів).

Велика роль протягом пубертатного періоду приділяється таким захворюванням, як захворювання серця, тонзиліти, важкі шлунково-кишкові захворювання з порушенням усмоктування, ниркова недостатність, порушення функції печінки. Перераховані захворювання послабляють організм підлітка і гальмують нормальний плин процесу статевого дозрівання [17].

Статева зрілість дівчини-підлітка настає у 16-18 років, коли весь організм остаточно сформований і готовий до виконання функції материнства.

Період статевого дозрівання в підлітків-хлопців починається з 10-літнього віку, характеризується появою вторинних полових ознак і остаточною формуванням статевих органів і статевих залоз. Відзначається більш інтенсивне зростання тіла, збільшуються м'язи тулуба, на лобку і пахових западинах з'являється рослинність, починають пробиватися вуси і борода. Статеве дозрівання настає в той час, коли починають функціонувати статеві залози, тобто вони здатні виробляти зрілі сперматозоїди. Однак організм юнака до цього моменту ще не сформований ні фізично, ні психічно, він знаходиться в стадії росту. Посилено розвивається весь організм, з підвищенням навантаженням працюють усі внутрішні органи, перебудовується діяльність нервової системи, змінюється психіка, відчувається тривожна новизна мінливих тілесних форм, поява незвичної незграбності і незручності [10].

Психіка юнаків у цей період не стійка, неадекватна нервозність, нетерпимість, впертість. Характерні прояви характеру в даному віці, помітне прагнення до дівчаток у виді поважної поваги, надання знаків уваги. Ламається характер, відбувається так звана суперечливість підлітка і ще не

чоловіка. Це важливий соціально-віковий момент, коли юнак під впливом сприятливих факторів (спорт, мистецтво, зустрічі друга і т.д.) буде "причалювати" до гарного в соціальному плані берега, і навпаки, вплив компанії, наркотиків, захоплення алкоголем і ще гірше - зустріч з розпущеною перевесницею, а частіше набагато старшою за себе "подругою" - позначиться на становленні психологічного характеру з негативними звичками і життєвими підвалинами [9].

Для цього віку характерна часом скупченість, "стадність" у спілкуванні, що ще більш небезпечно для незміцнілого характеру. Звідси підвищена злочинність у цьому віці, що граничить з повною деградацією особистості. Випадковий статевий контакт може закінчитися зачаттям нового життя, однак анатомо-фізіологічна "незавершеність" юнака загрожує неповноцінністю зачатого плоду.

Отже, процес розвитку приводить молодих людей до концентрації на фізичних аспектах свого "Я". Підлітки починають болісно відноситися до представлення про норму у відношенні росту тіла, його розміру, ваги, пропорцій, зачіски, обличчя і т.д. Через гіпертрофовану значимість зовнішності підлітком гостро переживаються усі вади зовнішності, дійсні та уявні, тому спостерігається значне зниження самооцінки і почуття власної значимості. Це особливо істотно в зв'язку з тим, що в період фізичних змін на самооцінку підлітка дуже впливає реакція навколишніх, особливо реакція і відношення представників іншої статі [1].

Досить складна ситуація складається, коли дівчатка-підлітки вже починають дорослішати, а хлопчики ще ні. Через це в класі виникають конфлікти: дівчатам стає нецікаво спілкуватися зі своїми однокласниками і вони починають їх просто ігнорувати. Таке відношення дуже вороже хлопців, у них виникає комплекс неповноцінності, занижується самооцінка.

Сім'я є першим соціальним середовищем, в якій бере початок самосвідомість дитини. Перші уявлення дитини про себе починають складатися в процесі взаємин з батьками, тому що самовідношення в дитини

не впливає з його знань про себе, воно є перенесеним усередину знаннями і відносинами дорослих плюс власна активність дитини. Сімейні умови, включаючи соціальний стан, рід занять, матеріальний рівень та рівень освіти батьків, у значній мірі впливають на особистість дитини. Крім свідомого, цілеспрямованого виховання, що дають йому батьки, на дитину впливає уся внутрісімейна атмосфера, характер взаємин між її членами, причому ефект цього впливу накопичується з віком, переломлюючи у структурі особистості [5].

Емоційну тональність відносин між батьками і дітьми психологи представляють у виді шкали, на одному полюсі якої ціняться максимально близькі, теплі, доброзичливі відносини, а на іншому - далекі, холодні і ворожі. У першому випадку основними засобами виховання є увага і заохочення, а в другому - строгість і покарання. Безліч досліджень доводять перевагу першого підходу. Дитина, позбавлена батьківської любові, має менше шансів на високу самоповагу і стійкий позитивний образ "Я". Тверді батьківські вимоги, якщо вони здаються необґрунтованими, викликають у підлітків протест і агресію. Ослаблення ж батьківської уваги викликає в підлітка відчуття, що батькам немає до нього справи.

Уважне спостереження за фізичними змінами, які відбуваються в період статевого дозрівання, стимулюється загальними перетвореннями тіла, які представляють джерело занепокоєння для багатьох молодих людей; до того ж сексуальний розвиток дуже зв'язаний з формуванням власної значимості й особистісною ідентичністю.

Актуальним стає порівняльна оцінка себе з погляду еталонів "мужності" та "жіночності". Не випадково, серед підліткових хоббі "тілесні" захоплення займають одне з центральних місць. Хлопчики починають займатися різними видами спорту. Головну привабливість цих занять складає можливість зміцнення своєї фізичної сили, придбання "мужнього" вигляду. З тією же метою дівчата захоплюються ритмічною гімнастикою - еталон

привабливої молоді жінки вимагає таких якостей, як стрункість, спортивність, розкутість [4].

Таким чином, фізичні зміни відіграють велику роль у становленні самосвідомості підлітків. Від самооцінки фізичних змін будуть надалі залежати багато аспектів самосвідомості.

Підлітковий вік - вік кризовий, а, отже, особливо уразливий. У цей період відбуваються значні зміни не тільки на фізіологічному рівні, але й у емоційній організації людини. "Образ Я", створюваний у "муках самотворчості", визначає психологічне та соціальне самопочуття підлітка, його віру, надію, волю [9].

Внутрішньо-особистісна "картина світу" і "образ Я" у період дорослішання починають експериментальний процес сполучення накопичених представлень про життя і саме життя.

Підлітковий вік досліджується і характеризується в аспекті двох періодів соціалізації людини. По-перше, як рубіж дитинства, по-друге, як рубіж дорослішання з радикальними змінами соціальних ролей [7].

Вікова стратифікація містить систему зв'язаних з віком соціально-психологічних очікувань і санкцій. Юність, у соціальному вимірі, означає фазу переходу від залежного дитинства до самостійної і відповідальної дорослості, що припускає, з одного боку, завершення фізичного, зокрема статевого, дозрівання, а з іншого боку - досягнення соціальної зрілості.

Підлітковий вік є сензитивним для формування ціннісних орієнтацій як стійкого утворення особистості, що сприяє становленню світогляду і відносин до навколишньої дійсності.

Розходження, як правило, знаходять своє відображення в представленнях молодих людей про той світ, у якому вони живуть, про їхню життєву перспективу, способи її реалізації, цілях і цінностях. Усе це вносить помітні зміни в їхні психологічні характеристики і навіть торкається психофізіологічних характеристик [8].

Останнім часом змінилися норми і цінності (не тільки соціально-економічні, але і психологічні), моделі поведінки, які повинні тепер освоювати молоді люди. Основним новоутворенням у старшому підлітковому віці традиційно вважається життєве і професійне самовизначення, усвідомлення свого місця в майбутньому. Оптимальним для благополучного розвитку особистості є задоволеність сьогоденням і в той же час спрямованість у майбутнє.

Головні новотвори підліткового віку - відкриття "Я", розвиток рефлексії, усвідомлення власної індивідуальності і її властивостей, поява життєвого плану, що направляє "Я" на практичне включення в різні види життєдіяльності. Цей процес супроводжується негативними і позитивними проявами [4].

Для до пубертатного періоду властиве занепокоєння, тривога, дратівливість, диспропорція у фізичному і психічному розвитку, агресивність, суперечливість почуттів, меланхолія, зниження працездатності. Позитивні прояви виражаються в тім, що в підлітка з'являються нові цінності, потреби, відчуття близькості з природою. Найважливішими процесами перехідного віку є: розширення життєвого світу особистості, кола її спілкування, групової приналежності і збільшення числа людей на який вона орієнтується [6].

Підлітковий вік, як усякий новий період, зв'язаний з новотворами, що виникають з ведучої діяльності попереднього періоду. Навчальна діяльність робить "поворот" от спрямованості на світ до спрямованості на самого себе. До кінця молодшого шкільного віку у дитини виникають нові можливості, але він ще не знає, що він собою представляє. Рішення питання "Хто я такий?" може бути знайдено тільки шляхом зіткнення з дійсністю.

Особливості розвитку підлітка в цьому віці виявляються в наступних симптомах: виникають труднощі у відносинах з дорослими: негативізм, упертість, байдужість до оцінки успіхів, відмежовування від школи, тому що головне для дитини відбувається тепер поза школою; прагнення до компаній

однолітків (пошуки товариша, компанії однодумців, пошуки того, хто зможе тебе зрозуміти, або разом самостверджуватися); дитина починає вести щоденник (представлений самому собі, він вільно і незалежно виражає свої внутрішні, часом глибоко інтимні переживання, хвилюючі думки, сумніви і спостереження). Усе перераховане свідчить про звертання дитини до самого себе, у всіх симптомах проглядається питання "Хто Я?" [4].

Порівнюючи себе з дорослим, підліток приходять до висновку, що між ним і дорослим немає ніякої різниці. Він починає жадати від навколишніх, щоб його більше не вважали маленьким, він усвідомлює, що теж має права. Головний новотвір цього віку виникнення представлення про себе як "не про дитину"; підліток починає почувати себе дорослим, прагне бути і вважатися дорослим, він відкидає свою приналежність до дітей, але в нього ще немає відчуття справжньої, повноцінної дорослості, але є величезна потреба у визнанні його дорослості навколишніми.

Види "дорослості" різноманітні [9]:

1. Наслідування зовнішнім ознакам дорослості - паління, ігрова залежність, вживання алкоголю, особливий лексикон, прагнення до дорослої моди в одязі і зачісці, надмірне використання косметики, прикрас і т.д. Це найлегші способи досягнення "дорослості" - і самі небезпечні.

2. Рівняння підлітків-хлопчиків на якості "дійсного чоловіка". Це - сила, сміливість, мужність, витривалість, воля, вірність у дружбі і т.д. Засобом самовиховання часто стають заняття спортом. Цікаво відзначити, що багато дівчат у даний час також хочуть мати якості, що століттями вважалися чоловічими.

3. Соціальна зрілість. Вона виникає в умовах співробітництва дитини і дорослого в різних видах діяльності, де підліток займає місце помічника дорослого. Багато хлопців прагнуть опанувати різними дорослими вміннями (слюсарювати, столярювати, фотографувати і т.д.), а дівчата - готувати, шити, в'язати. Початок підліткового віку - дуже сприятливий час для цього. Тому

психологи підкреслюють, що необхідно включати підлітків на правах помічника у відповідні заняття дорослих.

4. Інтелектуальна дорослість. Вона виражається в прагненні підлітка щось знати і вміти по-справжньому. Це стимулює розвиток пізнавальної діяльності, зміст якої виходить за межі шкільної програми (різноманітні кружки, секції і т.д.). Значний обсяг знань підлітків - результат самостійної роботи. Навчання здобуває для таких школярів особистий зміст і перетворюється в самоосвіту.

Почуття дорослості - це відношення підлітка до себе як до дорослого, представлення, відчуття себе якоюсь мірою дорослою людиною. Це почуття виявляється в бажанні, щоб усі - і дорослі, і однолітки - відносилися до нього не як до маленького, а як до дорослого [8, 56].

У підлітка з'являється потреба бути самостійним, значимим у світі дорослих, потреба усвідомити себе як особистість, відмінна від інших людей. Звідси прагнення до самоствердження, самореалізації, самовизначенню. Підліток починає претендувати на рівноправність у відносинах зі старшими і йде на конфлікти, відстоюючи свою "дорослу" позицію. Почуття дорослості виявляється й у бажанні відгородити якісь сторони свого життя від втручання батьків. Це стосується питань зовнішності, відносин з однолітками, навчання. В останньому випадку відкидається не тільки контроль за успішністю, але і допомога. Крім того, з'являються власні смаки, погляди, оцінки, власна лінія поведінки.

Почуття дорослості спричиняє прагнення бути схожим на старших, причому придбати якості дорослості прагнуть усі без винятку підлітки. Бачучи прояву цих якостей у старших людей, підліток часто некритично наслідує їм. Нова позиція виявляється в різних формах, найчастіше - у зовнішньому вигляді, у манерах. Ще зовсім недавно вільно та природньо рухався хлопчик, а зараз починає ходити в розвалку, опутивши руки глибоко в кишені і спльовуючи через плече. У нього можуть з'явитися сигарети і новий лексикон. Дівчинка починає ревно порівнювати свій одяг і

заціску зі зразками, що вона бачить на вулиці й обкладинках журналів, намагається копіювати стиль одягу, починає користуватися косметикою. Наслідування дорослим не обмежуються манерами й одягом. Наслідування йде і по лінії розваг, романтичних відносин. Незалежно від змісту цих відносин копіюється "доросла" форма: побачення, записки, поїздки за місто, дискотеки [10].

Також почуття дорослості виражається в прагненні підлітка щось знати і вміти по-справжньому. Це стимулює розвиток пізнавальної діяльності, зміст якої виходить за межі шкільної програми. Навчання здобуває в таких школярів особистий зміст і перетворюється в самоосвіту.

Звичайно, підлітку ще далеко до щирої дорослості - і фізично, і психологічно, і соціально. Він об'єктивно не може включитися в доросле життя, але прагне до нього і претендує на рівні права з дорослими.

Однією з актуальних проблем, з якими зустрічаються сьогодні психологи є наростання асоціальної спрямованості в поведінці підлітків. Але найбільше тривожить батьків, працівників навчальних закладів, психологів, їхня емоційна неврівноваженість, агресивність, жорстокість.

Отже, розглянувши особливості дорослішання підлітків можна зробити наступний висновок, що фізичне і психосоціальне дозрівання - одна з найбільш вразливих сфер соціалізації підлітка. Найтяжкі психологічні травми, пережиті в цьому віці, зв'язані з невдалим першим коханням, сексуальною агресією і насильством, ранньою вагітністю тощо, які згодом важко позначаються на фізичному і духовному здоров'ї неповнолітніх. Ускладнення в сфері інтимного життя нерідко є причинами суїцидів, прилучення до наркотиків і алкоголю, розвитку психосексуальних і агресивних патологічних схильностей, потягів, які перешкоджають формуванню психологічно та фізично здорової молоді людини.

1.2. Трансформація труднощів підліткового віку у психолого-педагогічну занедбаність

При рішенні проблеми дезадаптації школярів різного віку враховують вікові особливості психології дитини.

Вік впливає на характер труднощів в поведінці підлітків. "Важкі" підлітки різного віку часто істотно відрізняються один від одного. Це виявляється як кількісно, так і якісно. Наприклад, серйозних недоліків у характері молодшого школяра менше, ніж у підлітка чи старшокласника. У дитини, як правило, відсутні риси, які ведуть до асоціальної поведінки. Вони виникають пізніше. "Важкі" молодші школярі відрізняються від підлітків і якісно. Відхилення в поведінці окремих підлітків спостерігаються часом у більш явній і загостреній формі, у порівнянні з учнями початкових класів. Вони можуть досягати такої сили, що деякі дорослі вважають їх проявом психічної хвороби. Однак усе це лише вплив підліткового віку. Вони часто взагалі припиняються чи помітно послабляються в більш старшому віковому періоді [12, 113].

Ускладнення психології особистості в підлітковому віці приводить до розмаїття проявів середовищної дезадаптації, до вибору форм компенсаторної поведінки підлітком. В основі мотиваційної сфери виявляється потреба бути заміченим і гідним членом своєї референтної групи. Відомо, що ігнорування особистісних характеристик, неповага з боку дорослих, підлітками сприймаються вкрай болісно, у підлітків фіксується загострена чутливість при оцінці своєї сім'ї з боку навколишніх. Підлітки хочуть упевненості, надійності свого сімейного стану, можливості пишатися своїми батьками, членами родини [15].

Розбіжність між об'єктивним положенням учня і його бажанням швидше подорослішати – одна з особливостей соціально-психологічного розвитку підлітка. Він намагається вийти за шкільні рамки чи професійного

коледжу, долучитися до дорослого життя, у будь-який спосіб затвердити свою дорослість серед навколишніх.

У цьому віковому періоді усе більшого значення набувають внутрішні фактори розвитку, що обумовлюють формування особистості підлітка. Це пояснює причину ігнорування навчання педагогічно занедбаним підлітком. Він задовольняється своєю сферою спілкування і його не турбує погана успішність, як це було раніше, оскільки мотивація навчання стає неактуальною [8].

Так, головний мотив діяльності молодшого школяра - завоювати визначене місце серед однолітків, одержати високу оцінку товаришів. А для цього не обов'язково виявляти себе саме в навчальній діяльності. Залучати до себе увагу товаришів, на думку підлітків, можна й іншими способами, наприклад, пустощами, поганою поведінкою.

Однак при таких особливостях і труднощах підліткового віку не обов'язкова наявність педагогічної занедбаності. Більшість підлітків завдяки правильному вихованню благополучно проходить цей віковий період без значних зривів у поведінці і відхиленні в розвитку.

Однак у ряді випадків (при сімейному неблагополуччі, відсутності контролю за поведінкою учня і його бездоглядності) підлітковий вік стає сприятливим ґрунтом для виникнення і розвитку дезадаптації, педагогічної занедбаності. І тоді труднощі віку, посилені неправильним вихованням трансформуються в педагогічну занедбаність.

Як це відбувається? Для підлітка стає надзвичайно важливою і значимою сфера міжособистісних відносин у колективі, сфера спілкування. Якщо в цій сфері є випадки порушення, знехтувана позиція підлітка в групі, конфлікти з товаришами, і класними керівниками, вчителями, то створюються передумови, які роблять сприяння в перетворенні "важкого" підлітка в педагогічно занедбаного, і далі - у правопорушника.

Педагогічна занедбаність - наслідок і причина ізолюваності підлітка в первинному навчальному колективі. Такі підлітки у відповідь на ізоляцію намагаються протиставити себе колективу, завоювати й утримати авторитет серед учнів фізичною силою. Педагогічно занедбаний учень, не знайшовши визнання серед товаришів по навчанню і педагогів, систематично не встигає, шукає нові сфери застосування своїх сил, самозатверджуючи в такий спосіб і знаходячи задоволення в спілкуванні, у дворі, на вулиці, у якійсь компанії. Деформація його особистості під впливом нового мікрооточення здобуває негативну спрямованість. Психологічна ізоляція, усунення від свого колективу, викликає негативні емоції, що формують у підлітка негативні установки, які, закріплюючись, перетворюються в негативні риси характеру, що приводять до несхвальної поведінки [11, 67].

Потреба зберегти нормальні відносини з колективом, але відсутність при цьому в педагогічно занедбаного підлітка соціально-позитивних якостей для досягнення цілей, приводить до поганої поведінки, прагнення самоствердитися - до асоціальних вчинків і злочинів. Таким чином, невстигаючий, недисциплінований, важковиховуваний, ізолюваний у навчальному колективі підліток стає педагогічно занедбаним, а надалі може виявитись і правопорушником.

Більшості таких підлітків були властиві такі якості, як агресивність, безвідповідальність, жорстокість. Внаслідок відставання в навчанні, ізоляції в навчальному колективі, конфліктів у спілкуванні з дорослими і однолітками, вони знаходилися в положенні психологічного дискомфорту, постійно конфліктували з батьками.

Така соціальна ситуація й емоційна незадоволеність спонукає підлітків до пошуків іншого кола спілкування, що вони можуть знайти в групі собі подібних однолітків з інших шкіл, коледжів. У стихійно утворених дружніх "тусовках" по місту проживання негативна поведінка не зустрічає осуду, "двійки" за навчання не мають тут значення, а рівень інтелектуальних вимог дуже низький, проте тут неповнолітні одержують можливість задовольнити

свої соціальні потреби в спілкуванні і самоствердженні, а потім пережити емоційне благополуччя [14].

Надмірна емоційність при підвищеній самооцінці і високому рівні бажань - є основою, що породжує бажання до самоствердження навіть за допомогою хуліганських вчинків і правопорушень.

Поняття "педагогічна занедбаність" прийнято сполучати з поняттям "важковиховуваний", "соціально занедбаний". Проте ці поняття не рівнозначні. Вони можуть виявлятися як самостійно, так і поєднуватися в тому самому підлітку, зарахованому до розряду "важких". Як відзначають психологи і педагоги важковиховуваність передбачає, насамперед, протистояння дитини цілеспрямованому педагогічному впливу, викликаному досить різноманітними причинами, включаючи педагогічні прорахунки вчителів, батьків, дефекти психічного і соціального розвитку, особливості характеру, темпераменту, інші особистісні характеристики підлітків [19].

Протест проти педагогічного впливу не зводиться до соціальної занедбаності і навіть не завжди виявляється у відхиленнях асоціального характеру і педагогічної занедбаності. Так, скажемо, важковиховуваність може виявлятися як результат вікового кризового періоду розвитку підлітка, вона може з'являтися й у дітей з раннім розвитком здібностей, ерудиції, якщо діти вступають у суперечку з вчителями, дратують їх своїм "всезнайством", небажанням погоджуватися з загальноприйнятою думкою.

У результаті можна назвати три важливих ознаки поняття "важкі діти". Перша: такі діти досить часто характеризуються відхиленням від норм поведінки, по-друге, порушення поведінки таких дітей важко піддаються виправленню, по-третє, ці діти вимагають особливого індивідуального підходу з боку вихователів і уваги однолітків.

Важковиховуваність в основному виявляється у формі різного роду конфліктів підлітка з його найближчим оточенням.

Перші прояви спостерігаються в небажанні коритися педагогічному впливу, в емоційній неврівноваженості, відсутність витримки, брутальності, афективних сплесках невмотивованого гніву, що потім може трансформуватися при несприятливих умовах у правопорушення. Разом з тим приходиться спостерігати, що проблемний підліток володіє підвищеною активністю, творчою енергією й іншими позитивними якостями, які через негативні умови середовища не знаходять соціально корисної реалізації [20].

Таким чином, зовні важковиховуваний підліток характеризується неповноцінним і скривленим відношенням до дійсності. Досить часто такій дитині буває важко не тільки з іншими, але і із самим собою. Внутрішній конфлікт із власним "Я" є ще однією важливою ознакою важковиховуваності.

Проблемні підлітки звичайно не володіють самооцінкою. У результаті несприятливих умов виховання в них формується занижена самооцінка, що викликає гострі переживання, несміливість, невпевненість, почуття неповноцінності, незадоволення своїм положенням у колективі. Неадекватні переживання сприяють формуванню негативних якостей. За умови незначної самооцінки, навіть якщо вона адекватна, спостерігається байдуже, пасивне відношення до своїх чеснот і недоліків.

Становлення правильної самооцінки залежить від сформованості моральної свідомості в цілому. У "важких" підлітків, звичайно, моральна свідомість знаходиться на низькому рівні. Вони неправильно розуміють зміст багатьох моральних понять. Загострена соціальна ситуація сприяє знецінюванню ними таких моральних якостей як скромність, працьовитість тощо [22].

Потреба в широкій поінформованості, властива дорослій людині, проблемними підлітками задовольняється переважно завдяки різноманітним розмовам, багатогодинним переглядам відеофільмів, переглядам модних журналів, тобто засобами, які не вимагають особливих знань і напруги, їх залучають такі атрибути дорослості, як паління, вживання спиртних напоїв,

демонстрування власної фізичної сили, лихослів'я. А загалом це, безперечно, впливає на моральні звичаї сучасного суспільства.

Ускладнюються труднощі виховної роботи з такими підлітками, оскільки їм властиві розбіжності в розвитку особистісних утворень: недостатньо критичне відношення до себе і підвищене до іншого, неадекватно високий рівень домагань і маленький життєвий досвід, самолюбство, що легко травмується, схильність до ризику, що іноді доходять до необ'єктивного спротиву, прагнення до самостійності і безпідставна покірність авторитетній людині, психологічна непомітність у значущій групі однолітків [16].

Таким чином, можна сказати, що сучасний важковиховуваний підліток у значній мірі відрізняється від важковиховуваного підлітка, що розглядався в психолого-педагогічній літературі ще якихось десять років тому. Ця відмінність обумовлена акселерацією і значним впливом на особистість сучасних соціальних проблем суспільства, а на сьогодні ще й війною в державі.

Які ж фактори приводять до появи важковиховуваних підлітків?

Зважаючи на те, що в соціально-виховній роботі виникає необхідність педагогічної діагностики, доцільно розглянути фактори, що впливають на появу важко вихованості.

За спостереженнями науковців, десь близько 80% випадків у генезисі важких учнів переважає нагромадження несприятливих впливів різних соціальних факторів, що базуються на багатоаспектності і своєрідності спадкоємних аномалій. Характерно, що співвідношення цих факторів у кожного індивіда своє, вони знаходяться в дуже складній діалектичній взаємодії. Очевидно, саме з цієї причини процес розвитку особистості здійснюється хаотично, суперечливо, і, звичайно, не вміщується в традиційні "рамки" моральних норм.

Різноманітні фактори, які впливають на появу важковиховуваних підлітків, можна розділити на дві великі групи: психо-біологічні передумови і фактори соціального плану.

До першої групи відносяться умови, зв'язані з індивідуально-психологічними особливостями розвитку дітей підліткового віку. Це в першу чергу кризові явища, що властиві для психофізіологічного розвитку в підлітковому віці, які обумовлюють відому важковиховуваність. Значна частина дітей, яка переживає критичні періоди свого розвитку, виявляють важковиховуваність.

Соціально-педагогічна занедбаність - стан особистості дитини, що виявляється в несформованості в нього властивостей суб'єкта діяльності, спілкування і самосвідомості і концентровано виражається в порушеному образі - "Я". Цей стан обумовлений соціально-педагогічною ситуацією розвитку, яка характеризується неадекватною соціальною активністю дитини, з одного боку, і дезінтегруючим впливом виховного мікросоціуму на процеси соціалізації й індивідуалізації особистості з іншої [24]. Основними проявами соціальної занедбаності в підлітковому віці є нерозвиненість соціально-комунікативних якостей і властивостей особистості підлітка, його низька здатність до соціальної рефлексії, труднощам в оволодінні соціальними ролями.

Успішна професійна діяльність соціальних педагогів і практичних психологів багато в чому залежить від знань "загального портрета" "важких" підлітків. До типових рис їх характеру, що приводять до дезадаптації, можна віднести наступні [2]:

1. Відставання в інтелектуальній сфері.

Виражається в суб'єктивізмі сприйняття й оцінці навколишньої дійсності, її нерозвиненості чи особою вибірковістю. Мова цих учнів нерозвинена, словниковий склад примітивний, переважає вуличний жаргон, вульгаризми і як результат цього - неохайність у письмовій мові, неграмотність, нерозвиненість розумових процесів і форм мислення.

2. Негативні риси характеру.

Формуються і виявляються негативні риси характеру, що у більшій мірі визначають асоціальну поведінку юнаків і дівчат, які не бажають і не вміють вчитися, які систематично порушують правила поведінки в школі, у родині, у громадських місцях, бешкетують, залучаються до паління, наркотикам, здійснюють крадіжки та інші злочини.

3. Підвищена і стійка конфліктність.

Асоціальні укорінені риси характеру - брутальність, упертість, негативізм, недовіра до людей, роблять "важкого" учня джерелом конфліктів з товаришами по навчанню, учителями, батьками, старшими людьми, які перешкоджають нормальному контакту з ними, а тим більше навчанню і вихованню.

4. Активізація механізму психологічного захисту.

Відчуваючи постійну потребу відповідати за свої вчинки перед батьками, педагогами, старшими людьми, перед працівниками правоохоронних органів, "важкий" підліток намагається всіма способами і засобами від них відгородитися. Виникає бажання виправдатися і перед собою, і перед іншими: підліток намагається охарактеризувати свою поведінку як законну, нормальну чи викликану якимись обставинами, усіляко зняти із себе провину. Це приводить до формування таких якостей, як облудність, агресивність, обман, нечесність тощо.

5. Підвищений інтерес до заборонених розваг.

Відсутність стійкого інтересу до соціально - корисних видів діяльності, а також невміння організувати і проводити свій вільний час істотно деформують потреби й інтереси "важких" у сфері дозвілля. Виявляються псевдопотреби й інтереси до несхвалюваного суспільством витраті часу - захоплення азартними іграми, вживання спиртних напоїв, до злодійства, спекуляції і т.п.

6. Притуплення гуманного початку особистості.

Перекручування потреб і інтересів "важких" підлітків приводить до формування негативних характерологічних якостей особистості: жорстокості, бездушності, байдужості до інших людей, до тварин, до рідної природи, не рідко виявляються елементи садизму, а це все супроводжує здійснення насильницьких злочинів.

7. Афективність особистості "важкого" підлітка.

Більшості "важких" підлітків властиві риси адекватного стану і поведінки, відсутність бажань і умінь стримувати свої агресивні вчинки, дії і наміри. Вони не хочуть і не вміють контролювати себе в момент сильного порушення, якщо варто погасити свій афективний стан. Вони не хочуть цього, а головне - не вміють.

8. Вибір негативних способів самоствердження.

Прагнення до прояву неадекватної дорослості, тобто "дорослої" поведінки. У зв'язку з цим у багатьох підлітків виникає психологічна і фізична залежність від алкоголю, що свідчить про розвиток останньої як хвороби. Крім того, останнім часом серед підлітків збільшилася кількість токсикоманів, що зловживають хімічними, біологічними, медичними речовинами, які викликають швидке звикання.

Серед дезадаптованих підлітків значну частину, більш 20%, складають дівчата. Вони часто випадають з поля зору педагогічного персоналу школи, коледжів тощо, оскільки істотно не заважають навчально-виховному процесу. Однак, не звертаючи особливої уваги, багато хто з них стають ініціаторами порушення навчальної дисципліни. Серед таких дівчаток-підлітків зустрічаються "здатні" організатори поганих компаній [9].

Більшість таких дівчат курять, зловживають алкоголем, користуються делінквентним словниковим запасом, характеризуються статевою розбещеністю, звиканням до наркотиків. У сім'ї вони зухвало поводяться, тероризують молодших братів і сестер, негідно поводяться із сусідами, знайомими. Усе це прискорює дезадаптацію особистості дівчинки-підлітка.

Такі узагальнені риси педагогічно запускених учнів. Однак у кожного підлітка цей процес виглядає по-різному.

1.3. Фактори, які приводять до соціально-психологічної дезадаптації підлітків

Психологу іноді дуже важливо уміти визначати рівень дезадаптації особистості підлітка. Від цього залежить ефективність корекційно-виховного процесу, точність вибору психодіагностичних методів, необхідних форм і засобів психолого-педагогічних впливів.

Розглянемо рівні педагогічної занедбаності підлітків [13].

1. Низький рівень - важковиховуваний учень - посилення відставання в навчанні і поява виховної занедбаності. У свою чергу, відставання в навчанні веде до небажання учитися.

2. Середній рівень - власне педагогічно запускений учень - прояв стійкої дидактичної і виховної занедбаності. Існує цілий комплекс негативних рис відхилень у поведженні, що характеризується систематичністю і сталістю. Відбувається порушення контакту з дорослими і однолітками, батьками і вчителями.

Педагогічні дії сприймаються правильно, але діяти відповідно з ними учень не вміє. У цих випадках варто домагатися застосування загальних заходів виховної і профілактичної роботи.

3. Високий рівень - учень - правопорушник характеризується проявом стійкого комплексу негативних рис. Він активно чинить опір вихованню. Вимоги дорослих виконує лише під "тиском" і постійним контролем з їх боку. Стосовно педагогів налаштований агресивно, розвивається дезадаптація до суспільних норм і до правил поведінки, живе відповідно до тієї моралі, що виправдує його поведження і вчинки. Не знає межі між

виглядом і правопорушенням. Робота з ним вимагає спеціальних виховних і профілактичних заходів фахівця.

4. Кримінальний рівень - неповнолітній злочинець – поведінка учня практично некерована, виховні впливи ним не сприймаються, неповнолітній активно бореться проти них. Поведінка досить агресивна, має наступальний характер.

Підліток живе відповідно до норм своєї моралі, яка виправдує мотиви правопорушень, легко йде на злочин. Для таких підлітків необхідна спеціальна система виховання в закритих спеціальних установах.

Рівні психолого-педагогічної занедбаності учнів обумовлені рядом факторів: відсутністю сімейного і трудового виховання, несприятливим "знехтуваним" положенням в учнівському колективі, негативним впливом дорослих, а також угруповань однолітків асоціального напрямку. Ці причини сприяють появі та розвитку дезадаптації підлітків і молоді на всіх етапах їх соціогенезу [14].

Тому важливою умовою профілактичного впливу є вивчення їх соціогенезу, пошук тих причин та умов, які сприяли виникненню відхилень у формуванні їхньої особистості, тобто дезадаптованої поведінки.

У масовій школі в категорію проблемних ("важких") попадають [11, 68]:

- а) діти важконавчасмі та важковиховувані;
- б) діти зони ризику.

Вони відрізняються дисгармонійним розвитком, зниженою навчасмістю і працездатністю, мають гірші, ніж однолітки, якості адаптаційних механізмів, схильні до патологічних реакцій на перевантаження.

Попередження та подолання важковиховуваності - цілісний процес, він припускає соціально-педагогічну діагностику, включення вихованця в соціальні і внутрішньокolleктивні відносини, у систему відповідальних відносин із суспільством і колективом, залучення "важкого підлітка" до

соціально корисної діяльності з обліком наявних у нього позитивних якостей, сил та здібностей і регуляцію відносин вихователів і вихованців, використання всіх позитивних можливостей школи, родини, громадськості, створення єдиних педагогічних позицій стосовно таких дітей, формування об'єктивної самооцінки, навчання методиці самостимуляції позитивної поведінки [14].

Перевиховання педагогічно занедбаних учнів передбачає багатопланову соціально-педагогічну та соціально-психологічну роботу в умовах школи по об'єднанню колективу учнів при дотриманні наступних умов [20]:

- чітке визначення місця, часу й об'єктів виховних заходів;
- рішення задач оптимізації виховної роботи при повному взаєморозумінні, взаємозгоді та тісній взаємодії з навчальною групою і її старостами;
- дотримання єдності вимог, пропонованих керівництвом школи, педагогічним колективом і психологічною службою до педагогічно занедбаних учнів;
- використання нових досягнень психолого-педагогічної науки та передового досвіду виховно-профілактичної роботи з ними;
- систематичне проведення різних форм та методів роботи з "важкими" підлітками (збори, диспути, тематичні вечори, олімпіади, вечори відпочинку, свята, дні народження, естафети і т.п.), одночасно аналізуючи їхню ефективність;
- використання здібностей і талантів дезадаптованих підлітків шляхом їхнього активного залучення до різних форм соціальної діяльності.

Робота психолога з дезадаптованими дітьми і підлітками повинна ґрунтуватися як на симптоматичному підході (робота з конкретними симптомами відхилень), так і на профілактичному підході: зняття причин, факторів і умов, їх провокуючих.

Особливе значення в силу негативної вікової динаміки девіантної поведінки здобуває рання профілактика відхилень в поведінці дітей і підлітків.

Оскільки соціальна адаптація - це включення індивіда чи групи в соціальне середовище, пристосування їх до відповідних правил, систем, норм і цінностей, практиці і культурі організації, то соціальна дезадаптація підлітків - це порушення процесу соціального розвитку, соціалізації індивіда [19].

У дослідницькій літературі перелічується кілька факторів, які впливають на процес дезадаптації підлітків: спадковість (психофізична, соціальна, соціокультурна), психолого-педагогічний фактор (дефекти шкільного і сімейного виховання), соціальний фактор (соціальні і соціально-економічні умови функціонування суспільства), соціальна діяльність самого індивіда, тобто активно-виборче відношення до норм і цінностей свого оточення, його впливу, а також особисті ціннісні орієнтації і здатність до саморегулювання свого оточення.

У дослідженні природи дезадаптації особлива увага приділяється співвідношенню біологічного і соціального в поведінці індивіда. Найбільш обґрунтована теоретично і підтверджена практично в першу чергу соціальна обумовленість соціальних відхилень, що аж ніяк не виключає впливу індивідуальних властивостей особистості, що, так чи інакше, відбиваються на процесі соціалізації. Дезадаптація може бути зв'язана зі статевовіковими особливостями дітей і підлітків.

Соціальна дезадаптація - це процес втрати соціально значимих властивостей, що перешкоджають успішному пристосуванню індивіда до умов соціального середовища [19].

Підлітки переживають хворобливе дорослішання - розрив між дорослим і дитячим періодом - створюється деяка порожнеча, яку треба чимось заповнити.

Соціальна дезадаптація в підлітковому віці веде до формування людей малоосвічених, що не мають навичок працювати, створювати родину, бути гарними батьками. Вони легко переходять межу моральних і правових норм. Відповідно, соціальна дезадаптація виявляється в асоціальних формах поведінки і деформації системи внутрішньої регуляції, референтних і ціннісних орієнтацій, соціальних установок. Соціальна дезадаптація виявляється в широкому переліку відхилень у поведінці підлітка: бродяжництво, рання алкоголізація, токсикоманія і наркоманія, венеричні захворювання, протиправні дії, порушення моралі.

Соціальна дезадаптація - явище багатогранне, в основі якого лежить не один, а безліч факторів [19].

До числа таких деякі фахівці відносять:

- індивідуальні;
- психолого-педагогічні фактори (педагогічна занедбаність);
- соціально-психологічні фактори;
- особистісні фактори;
- соціальні фактори.

Індивідуальні фактори, які діють на рівні психобіологічних передумов, які ускладнюють соціальну адаптацію індивіда: важкі чи хронічні соматичні захворювання, уроджені каліцтва, порушення рухової сфери, порушення і зниження функцій сенсорних систем, несформованість вищих психічних функцій. Природа злочинності і делінквентності розглядається поряд з формами поведінки з відхиленнями, такими як неврози, психоастенії, стан нав'язливості, сексуальні розлади.

Особи, з відхильною поведінкою, включаючи нервово-психічні відхилення і соціальну девіацію, відрізняють почуття підвищеної тривожності, агресивність, ригідність, комплекс неповноцінності. Особлива увага приділяється природі агресивності, яка служить першопричиною насильницьких злочинів [25].

Агресія - це поведінка, метою якою є нанесення шкоди деякому об'єкту чи людині, яка виникає в результаті того, що по різних причинах не одержують реалізації деякі споконвічні уроджені неусвідомлювані потяги, які і викликають до життя агресивну енергію руйнування [29]. Придушення цих проявів, тверде блокування їхньої реалізації, починаючи з раннього дитинства, породжує почуття тривожності, неповноцінності й агресивності, що веде до соціально-дезадаптованих форм поведінки.

Екологічні, економічні, демографічні й інші несприятливі соціальні фактори останніх років привели до значних змін здоров'я дитячо-підліткової популяції. У переважній більшості дітей ще у віці до одного року виявляють функціонально-органічну недостатність головного мозку в діапазоні найлегших, які виявляють себе лише в умовах несприятливого середовища чи супутніх захворювань, до очевидних дефектів і аномалій психофізичного розвитку. Посилена увага органів освіти й охорони здоров'я у воєнний період до питань охорони здоров'я дітей, які розпочинають шкільне навчання, має під собою серйозні підстави. Число дітей з вадами розвитку і неблагополучним станом здоров'я серед немовлят складає 85%. Серед дітей, які вступають у перший клас понад 60% відносяться до категорії ризику шкільної, соматичної і психофізичної дезадаптації. З них близько 30% виявляють розлад нервовопсихічної сфери ще в молодшій групі дитячого саду. Число учнів початкової школи, які не справляються з вимогами стандартної шкільної програми, за останні 20 років зросло в два рази, досягши 30% [14].

Число дітей і підлітків зі слабо вираженими проблемами постійно зростає. Захворювання приводять до зниження працездатності, пропуску навчальних занять, зниженню їхньої результативності, порушенню системи відносин з дорослими, вчителями, батьками і однолітками, виникає складна психологічна і соматична залежність. Переживання з приводу зазначених змін можуть порушити функціонування внутрішніх органів і їхніх систем.

Психолого-педагогічні фактори, педагогічна занедбаність, які виявляються в дефектах шкільного і сімейного виховання. Вони виражаються у відсутності індивідуального підходу до підлітка на уроці, неадекватності виховних мір вчителів, несправедливому, грубому, образливому відношенню вчителя, заниженні оцінок, відмовлення у своєчасній допомозі при обґрунтованому пропуску занять, у нерозумінні щиросердного стану учня. Сюди ж відносяться важкий емоційний клімат у сім'ї, алкоголізація батьків, налаштованість сім'ї проти школи, шкільна дезадаптація старших братів і сестер. При педагогічній занедбаності, незважаючи на відставання в навчанні, пропуски уроків, конфлікти з вчителями й однокласниками, у підлітків не спостерігається різкої деформації цінісно-нормативних представлень. Для них високою залишається цінність праці, вони орієнтовані на вибір і одержання професії, як правило, робочої, для них небайдужа суспільна думка навколишніх, збереження соціально-значущих референтних зв'язків [21]. Підлітки випробують утруднення в саморегуляції не стільки на когнітивному, пізнавальному, скільки на афективному і вольовому рівні. Тобто, різні вчинки й асоціальні прояви в них зв'язані не стільки з незнанням, чи нерозумінням, неприйняттям загальноприйнятих соціальних норм, скільки з нездатністю гальмувати себе, свої афективні спалахи чи протистояти впливу навколишніх.

Педагогічно занедбані підлітки при відповідній психолого-педагогічній підтримці можуть бути реабілітовані вже в умовах шкільного навчально-виховного процесу, де ключовими факторами можуть стати "авансування довірою", опора на корисні інтереси, які зв'язані не стільки з навчальною діяльністю, скільки з майбутніми професійними планами і намірами, також перебудови на більш емоційно теплі відносини дезадаптованих учнів із вчителями й однолітками.

Соціально-психологічні фактори, які розкривають несприятливі особливості взаємодії неповнолітнього зі своїм найближчим оточенням у родині, на вулиці, у навчально-виховному колективі. Однієї з важливих

соціальних ситуацій для особистості підлітка є школа, як ціла система значимих для нього відносин. Під визначенням шкільної дезадаптації мається на увазі неможливість адекватного шкільного навчання відповідно природним здібностям, також адекватної взаємодії підлітка з оточенням в умовах індивідуального мікросоціального середовища, у якій він існує. В основі виникнення шкільної дезадаптації лежать різні фактори соціального, психологічного і педагогічного характеру.

Шкільна дезадаптація є однією із форм більш складного явища - соціальної дезадаптації неповнолітніх [27].

Особистісні фактори, які виявляються в активному виборчому відношенні індивіда до середовища спілкування, до норм і цінностей свого оточення, до педагогічних впливів родини, школи, громадськості, в особистих ціннісних орієнтаціях і особистої здатності до саморегулювання своєї поведінки. Ціннісно-нормативні уявлення, тобто уявлення про правові, етичні норми і цінності, які виконують функції внутрішніх поведінкових регуляторів, включають когнітивні (знання), афективні (відносини) і вольові поведінкові компоненти. При цьому асоціальне і протиправне поведіння індивіда може бути обумовлено дефектами системи внутрішньої регуляції на кожному - когнітивному, емоційно-вольовому, поведінковому рівні. У віці 13-14 років поведінкові розлади стають домінуючими, з'являється схильність до групування з асоціальними підлітками більш старшого віку з кримінальним поведінням, приєднуються явища токсикоманії [30].

Проблема дезадаптації і зв'язаної з нею токсикоманії в підлітків багато в чому визначається соціальними умовами - сімейними, мікросередовищними, відсутністю адекватної професійної і трудової реабілітації. Розширення в школі можливостей для занять різноманітною продуктивною працею, рання професійна орієнтація сприятливо позначається на вихованні педагогічно занедбаних, важковиховуваних учнів. Праця - реальна сфера додатка сил педагогічно занедбаного учня, у якій він здатний підняти свій авторитет серед однокласників, перебороти свою

ізоляцію і незадоволеність. Розвиток цих якостей і опора на них дозволяють попереджати відчуження і соціальну дезадаптацію важковиховуваних у шкільних колективах, компенсувати неуспіхи в навчальній діяльності [19].

Соціальні фактори: несприятливі матеріально-побутові умови життя, що визначаються соціальними і соціально-економічними умовами суспільства. Відзначається недоступність підліткам багатьох форм навчання, скорочення числа навчальних закладів, місць відпочинку для підлітків. Соціальна занедбаність у порівнянні з педагогічною характеризується, насамперед, низьким рівнем розвитку професійних намірів і орієнтації, також корисних інтересів, знань, навичок, ще більш активним опором педагогічним вимогам і вимогам колективу, небажанням вважатися з нормами колективного життя.

Відчуження соціально занедбаних підлітків від таких найважливіших інститутів соціалізації як сім'я та школа, приводить до утруднень у професійному самовизначенні, помітно знижує їхню здатність до засвоєння ціннісно-нормативних представлень, норм моралі і права, здатність оцінювати себе й інших з цих позицій, керуватися загальноприйнятими нормами у своїй поведінці.

Якщо проблеми підлітка не зважуються, то вони поглиблюються, здобувають комплексність, тобто такий неповнолітній має кілька форм прояву дезадаптації. Саме такі підлітки складають особливо важку групу соціально-дезадаптованих. Серед безлічі причин, що призводять підлітків до важкої соціальної дезадаптації, основними стають залишкові явища органічної патології ЦНС, патохарактерологічний чи невротичний розвиток особистості, або педагогічна занедбаність.

В міру дорослішання дитина повинна прожити визначені етапи емоційних відносин з матір'ю, батьком, оточуючими людьми. Якщо цього не відбувається, у підлітка з'являється затримка розвитку емоційної сфери, і він стає схильним до правопорушень, злочину. Намагаючись вийти з під

дорослої опіки підліток шукає ту тимчасову нішу, у якій він міг би відчувати волю свого дорослішого "Я", і знаходити її в сфері дозвілля [4].

У житті підлітка дозвілля здобуває пріоритетний характер. Цей час неповнолітні прагнуть проводити поза будинком у компанії однолітків. Основним місцем провадження часу стають двір, "своя вулиця", "своє" місце в парку. Спілкування з однолітками здобуває характер каналу інформації про речі, що не повідомляють дорослі (статеві відношення, секс, різні зведення про підліткову субкультуру). Батьки впливають на коло позашкільного спілкування своїх дітей, прагнучи відгородити від небажаних, з їхнього погляду, контактів, що призводять до появи так званих "ізольованих" підлітків. Поведінка підлітків, у першу чергу, обумовлена впливом зовнішнього соціального середовища: особливо мікросередовища: родина, мікроклімат в класі, школі, відносини з іншими членами цього середовища, а також індивідуальними особливостями особистості підлітка, від яких залежить реагування на різні "життєві невдачі" [8].

Серед несприятливих факторів сімейного виховання відзначають насамперед такі, як неповна сім'я, аморальний спосіб життя батьків, асоціальні антигромадські погляди й орієнтації батьків, їх низький загальноосвітній рівень, педагогічна неспроможність родини, емоційно-конфліктні відносини в родині.

Можна виділити наступні фактори соціального ризику, що негативно позначаються на репродуктивних функціях сім'ї [20]:

- соціально-економічні фактори (низький матеріальний рівень життя родини, погані житлові умови);

- медико-санітарні фактори (екологічно несприятливі умови, хронічні захворювання батьків і обтяжена спадковість, шкідливі виробничі умови батьків і особливо матері, антисанітарія і зневага санітарно-гігієнічними нормами, неправильна репродуктивна поведінка родини й особливо матері);

- соціально-демографічні фактори (неповна або багатодітна родина, родини зі старими батьками, родини з повторними шлюбами і зведеними дітьми);

- соціально-психологічні фактори (сім'ї з деструктивними емоційно-конфліктними відносинами чоловіків, батьків і підлітків, педагогічною неспроможністю батьків і їх низьким загальноосвітнім рівнем, деформованими ціннісними орієнтаціями);

- кримінальні фактори (алкоголізм, наркоманія, аморальний і паразитичний спосіб життя батьків, сімейні deboші, прояви жорстокості і садизму, наявність засуджених членів родини, прихильних до субкультури злочинного світу).

Наявність того чи іншого фактору соціального ризику не означає обов'язкового виникнення соціальних відхилень у поведінці підлітків, воно лише вказує на великий ступінь імовірності цих відхилень. Особливо підсилюється вплив соціально-економічного фактору, коли низький прожитковий рівень сім'ї виступає в сполученні з низьким загальнокультурним і загальноосвітнім рівнем батьків. Іншими словами, у сім'ї, що має скромні доходи, але досить високий рівень духовної культури, значно більше шансів виховати нормального підлітка, чим у родині, де високий життєвий рівень, але низька духовна культура і несприятливий психологічний клімат. Не випадково до 8 - 10% правопорушників виховуються в сім'ях, дохід яких у два і більш рази перевищує середньо-мінімальний прожитковий рівень, і причини сімейного неблагополуччя криються аж ніяк не в низькому рівні життя.

РОЗДІЛ II

ТЕХНОЛОГІЇ РОБОТИ ПСИХОЛОГА З ДЕЗАДАПТОВАНИМИ ПІДЛІТКАМИ

2.1. Поняття та види соціально-психологічної дезадаптації підлітків

Підліткова дезадаптація виявляється в ускладненнях у засвоєнні соціальних ролей, навчальних програм, норм і вимог соціальних інститутів (родини, школи і т.д.), які виконують функції соціальних інститутів.

Доктор психологічних наук Белічева С.А. виділяє в залежності від природи і характеру дезадаптації патогенну, психосоціальну і соціальну дезадаптацію, які можуть бути представлені як окремо, так і в складному сполученні.

Патогенна дезадаптація викликана відхиленнями, патологіями психічного розвитку і нервово-психічних захворювань, в основі яких лежать функціонально-органічні поразки центральної нервової системи. У свою чергу, патогенна дезадаптація за ступенем та глибиною свого прояву може носити стійкий, хронічний характер (психози, психопатії, органічні поразки головного мозку, відставання в розумовому розвитку, дефекти аналізаторів, в основі яких - серйозні органічні ушкодження) [19]. Виділяють також так звану психогенну дезадаптацію (фобії, нав'язливі дурні звички, енурез і т.д.), що може бути викликано несприятливою соціальною, шкільною, сімейною ситуацією.

Серед форм патогенної дезадаптації окремо виділяються проблеми олігофренії, соціальної адаптації розумово відсталих дітей. При адекватних їхньому психічному розвитку методах навчання і виховання вони в стані засвоювати визначені соціальні програми, одержувати нескладні професії, працювати і в міру своїх можливостей бути корисними членами суспільства

[28]. Однак розумова неповноцінність цих дітей, безумовно, утруднює їхню соціальну адаптацію і вимагає особливих реабілітаційних соціально-педагогічних умов.

Психосоціальна дезадаптація зв'язана з статевовіковими й індивідуально-психологічними особливостями підлітка, які обумовлюють їхню відділену нестандартність, важковиховуваність, що вимагає індивідуального педагогічного підходу і в окремих випадках спеціальних психолого-педагогічних корекційних програм, які можуть бути реалізовані в умовах загальноосвітніх навчально-виховних установ. По своїй природі і характеру різні форми психосоціальної дезадаптації також можуть поділятися на стійкі і тимчасові.

До стійких форм психосоціальної дезадаптації можна віднести акцентуації характеру, що визначаються як крайній прояв норми, за яких починаються психопатичні прояви. Акцентуації виражаються в помітній специфічній своєрідності характеру дитини, підлітка (акцентуації по гіпертичному, сензитивному, шизоїдному, епілептоїдному та інших типах), вимагають індивідуально-педагогічного підходу в сім'ї, школі, і в окремих випадках можуть бути також показані психотерапевтичні і психокорекційні програми [12].

До стійких форм психосоціальної дезадаптації, що вимагають спеціальних психолого-педагогічних корекційних програм можна віднести також різні несприятливі та індивідуально-психологічні особливості емоційно-вольової, мотиваційно-пізнавальної сфери, включаючи такі дефекти, як зниження емпатійності, індиферентність інтересів, низька пізнавальна активність, різкий контраст у сфері пізнавальної активності і мотивації вербального (логічного) і невербального (образного) інтелекту, дефекти вольової сфери (безвільність, піддатливість чужому впливу, імпульсивність, розгальмування, невиправдана упертість [18].

Визначену важковиховуваність представляють також так називані "незручні" учні, які випереджають однолітків у своєму інтелектуальному розвитку, який може супроводжуватися такими рисами, як нестриманість, егоїзм, зазнайство, зневажливе відношення до старшого й однолітків [28]. Нерідко самі вчителі займають невірну позицію стосовно таких дітей, загострюючи взаємини з ними і викликаючи невиправдані конфлікти. Ця категорія важковиховуваних підлітків рідко виявляє себе в асоціальних учинках, і всі проблеми, що виникають з "незручними" учнями, повинні зважуватися, як правило, за рахунок індивідуально диференційованого підходу в умовах шкільного і сімейного виховання.

До тимчасових нестійких форм психосоціальної дезадаптації можна, насамперед, віднести психофізіологічні статевовікові особливості окремих кризових періодів розвитку підлітка.

До тимчасових форм психосоціальної дезадаптації відносяться також різні прояви нерівномірного психічного розвитку, що можуть виражатися у визначеній затримці або випередженні розвитку окремих пізнавальних процесів.

Тимчасову психосоціальну дезадаптацію можуть викликати окремі психічні стани, спровоковані різними психотравмуючими обставинами (конфлікт із батьками, товаришами, вчителями, неконтрольований емоційний стан, викликаний першою юнацькою закоханістю, переживання подружніх розладів в батьківських відносинах і т.п.). Усі ці стани вимагають тактовного, розуміючого відношення педагогів і психологічної підтримки з боку практичних психологів.

Соціальна дезадаптація виявляється в порушенні норм моралі і права, в асоціальних формах поведінки і деформації системи внутрішньої регуляції, референтних і ціннісних орієнтацій, соціальних установок. При соціальній дезадаптації мова йде про порушення процесу соціального розвитку, соціалізації індивіда, коли має місце порушення як функціональної, так і змістовної сторони соціалізації [7]. При цьому порушення соціалізації

можуть бути викликані як прямими десоціалізуючими впливами, коли найближче оточення демонструє зразки асоціального, антигромадської поведінки, поглядів, установок, виступаючи, таким чином, як інститут десоціалізації, так і непрямыми десоціалізуючими впливами, коли має місце зниження референтної значимості ведучих інститутів соціалізації, якими для учня, зокрема, є родина, школа.

Для попередження відхилень у психосоціальному розвитку дітей і підлітків входить організація процесу ресоціалізації і соціальної реабілітації дезадаптованих неповнолітніх.

Ресоціалізація - організований соціально-педагогічний процес відновлення соціального статусу, втрачених або несформованих соціальних навичок дезадаптованих неповнолітніх, переорієнтація їхніх соціальних установок і референтних орієнтацій за рахунок включення в нові позитивно орієнтовані відносини і види діяльності педагогічно організованого середовища [19].

Процес ресоціалізації, може бути утруднений тим, що соціальна дезадаптація далеко не завжди представлена в "чистому виді". Частіше зустрічаються досить складні сполучення різних форм соціальної, психічної і патогенної дезадаптації. І тоді встає питання про медико-соціальну реабілітацію, яка припускає здійснення мір медико-психологічної і соціально-педагогічної допомоги з метою подолання соціальної дезадаптації, що виникає в результаті різних психосоматичних і нервово-психічних захворювань і патологій.

Отже, ознаки соціальної дезадаптації - порушення норм моралі і права, асоціальні форми поведінки і деформація системи ціннісних орієнтацій, втрата соціальних зав'язків з родиною і школою, різке погіршення нервово-психічного здоров'я, збільшення ранньої підліткової алкоголізації, схильність до суїциду.

2.2. Встановлення контакту з дезадаптованими підлітками

Діти і підлітки з відхиленою поведінкою, як правило, виявляються важкими в спілкуванні. Щоб встановити з ними контакт для будь-якої наступної роботи, психологу потрібно прикласти досить багато зусиль, які можуть виявитися марними.

Професійну допомогу фахівцю допоможе методика контактної взаємодії Л. Б. Філонова, (див. додаток 1).

Контактна взаємодія - це така модель поведінки ініціатора контакту, яка викликає і підсилює в іншій людині потребу в контакті, продовженні спілкування, потребу у висловленнях і повідомленнях. Автор методики розуміє контакт як довірчі відносини, позитивно пережитий психічний стан, як інструмент дослідження, вивчення і корекції [26].

Метою застосування методики є скорочення дистанції між людьми і саморозкриття особистості в процесі спілкування.

Взаємодія психолога з дезадаптованим підлітком розвертається в шести стадіях [28]:

1. Прихильність до спілкування.
2. Пошук загального інтересу.
3. З'ясування передбачуваних позитивних для спілкування та демонструємих якостей.
4. З'ясування небезпечних для спілкування та демонструємих якостей.
5. Адаптивна поведінка партнерів.
6. Встановлення оптимальних відносин.

На кожній стадії використовується специфічна тактика взаємодії і зважаються конкретні задачі. Методику можна використовувати в діагностичних цілях і для налагодження постійних відносин з девіантними підлітками.

З метою профілактики відхиленої поведінки психолог веде картотеку важких підлітків, у якій відбиті ті особистісні особливості, які вимагають індивідуальної роботи.

Група важких дітей, так званих соціально дезадаптованих, педагогічно занедбаних дітей з відхиляємою чи злочинною поведінкою погано піддається і часто активно опірним виховним впливам з боку вчителів і батьків складає своєрідну "групу ризику" серед підлітків.

Даній групі дітей, насамперед, необхідна допомога в соціальній адаптації, оволодінні соціальними ролями, культурно-моральними нормами і цінностями, тобто загальносоціальна підтримка в цілому.

Завдання психолога полягає в тому, щоб у кожному конкретному випадку виявляти причини відхиленої поведінки учнів. Такими причинами можуть бути [13]:

1. Помилки сімейного виховання:
 - а) недолік уваги або його беззмістовність з боку близьких людей;
 - б) негативний вплив на дітей поведінки батьків;
 - в) суперечливе відношення батьків до дітей;
 - г) неповний склад родини;
 - д) неправильна організація діяльності дітей.
2. Недоліки і прорахунки навчально-виховної роботи в школі:
 - а) непосильні вимоги, пропоновані учням;
 - б) перевантаження учнів;
 - в) стійка негативна оцінка результатів їхньої діяльності;
 - г) негативний підхід у вихованні;
 - д) створення атмосфери нетерпимості й обструкції;
 - е) неуважне відношення до дітей і не дотримання диференційованого підходу в навчально-виховній роботі.
3. Негативний вплив середовища, деформація соціальних зв'язків і відповідно референтних і ціннісних орієнтацій:
 - а) вплив референтних груп з асоціальною орієнтацією;

б) розбіжність норм групи з загальноприйнятими моральними нормами;

в) низька сформованість структури спілкування.

Допомога соціально занедбаним підліткам організується з урахуванням індивідуально-психологічних властивостей їхньої особистості, конкретних обставин і умов виховання, які сприяли виникненню різних відхилень і проявів.

Тому нелегко (і часто неможливо) дати готовий рецепт на кожен важкий випадок. Деякі принципи їхньої соціально-психологічної корекції [11]:

1. Опора на позитивні якості підлітка.
2. Формування майбутніх позитивних уподобань підлітка.
3. Включення в колективну діяльність.
4. Реалізація потреби в самоствердженні.
5. Розвиток корисних інтересів і вищих духовних цінностей.
6. Глибока довіра і повага у взаєминах з підлітком з боку вихователів.¹

Психолог, контактуючи з підлітком, реалізує його яскраво виражену і незадоволену потребу в неофіційному і довірчому спілкуванні з розумним дорослим, що дотримується загальноприйнятих моральних принципів, які допомагають осягати сенс життя і цінності людських взаємин. У спілкуванні з підлітками психологу важливо продемонструвати, що він зовсім не намагається абсолютизувати себе і свої можливості і завжди готовий взяти до відома досвід свого молодшого партнера по спілкуванню, тобто самого підлітка, рахуючись з ним. Довірчі відносини з підлітками виключають традиційні методи - повчання, моралізування, тотальний контроль, сувору регламентацію. Основним механізмом взаємодії стає уміння встановлювати контакт і здатність приймати підлітка таким, який він є, емпатія. Психолог знімає цілий комплекс проблем підлітків, які мають відтінок екстремальності. Відповідним чином організувати середовище їх мешкання і створюючи адекватні умови для задоволення їх основних вікових потреб, він

допомагає їм розібратися в собі, зробити відповідний вибір у житті, а головне, відчутти себе потрібним і захищеним, упевненим у тім, що у важкої ситуації йому є на кого покластися.

Психолог може не тільки ініціювати багато соціальних починань, але і розбудити ініціативу самого підлітка, спрямовану на зміни в самому собі, бажання працювати над цим у союзі із соціальним працівником використовуючи той потенціал, який мається на тій території, де проживає підліток.

Працюючи з "важкими" дітьми, фахівець-психолог повинен орієнтуватися на прагматизм повсякденного життя. Це допомагає сприймати дитину в конкретному життєвому просторі - у місці, де він живе, сім'ї, де її поведінка, зв'язки, особистісні особливості піддаються спостереженню, а умови життя, взаємозв'язок психологічних, матеріальних, соціальних факторів та проблем стають набагато зрозуміліше, тому що цілісність буття не замикається тільки на особистості даної дитини [26].

Основний зміст роботи практика психолога з "важкими" дітьми і підлітками - це створення атмосфери реального співробітництва і партнерства у відносинах з неповнолітніми. Однаковою мірою застосовуються і принцип добровільного звертання їх за допомогою (пошуку допомоги адресатом), і принцип пропозиції допомоги (рух допомоги до адресата).

Приступаючи до роботи з "важкими" підлітками, не можна виявляти пряmolінійність. На відміну від дітей молодшого віку "важкі" підлітки - аж ніяк не пасивний об'єкт психологічної взаємодії; їхня дезорганізуюча активність дуже велика і змушує із собою рахуватись [28]. Пропозиція будь-якої допомоги з боку психолога повинна "переважити" негативне і недовірливе відношення до цього підлітка й обов'язково містити в собі не якісь абстрактні схеми, а атрибути підліткової субкультури (часто відкидаєма дорослими) - лише після цього можна переходити до рішення більш глибинних питань.

Отже, психологу доводиться не орієнтуватися на офіційні цінності і постулати, а враховувати стан дитини, спрямовуючи та реалізуючи ті потреби, які обумовлені його сьогоднішніми пристрастями і перевагами.

Але цим задачі психолога не вичерпуються; він зобов'язаний постійно підтримувати довірчі відносини з "важкими" підлітками, розширюючи арсенал засобів свого впливу. При цьому фахівцю повинно бути все рівно, чи захопився підліток футболом і став регулярно з'являтися в спортзалі і на стадіоні, чи перестав красти запасні частини автомобілів у місцевих гаражах, чи він грає на барабані в клубному рок-оркестрі, - важливо, яким він стає в ході цих занять. Прагнення усе робити по-справжньому - саме по собі свідчення змін, які відбуваються в ньому, і стабілізації цього процесу.

2.3. Діагностика соціально-психологічної дезадаптації підлітків

Специфіка соціально-психологічної діяльності обумовлює характер і способи одержання професійної інформації. Психологу доводиться працювати з різними видами діагностики, пристосовуючи їх до власної мети. У цьому змісті він є міждисциплінарним фахівцем і повинен володіти методами соціологічного, педагогічного, психологічного і почасти медичного дослідження. При цьому мова йде про діагностику як області практичної діяльності, метою якої є не розробка яких-небудь методів і методик, а постановка діагнозу. Діагноз найчастіше розуміється як визначення стану об'єкта.

Соціально-психологічна діагностика - спеціально організований процес пізнання, у якому відбувається збір інформації про вплив на особистість і соціум соціально-психологічних, педагогічних, екологічних і соціологічних факторів з метою підвищення ефективності педагогічних факторів [13].

У соціально-психологічній діагностиці розпізнаються соціально-психологічні характеристики виховного мікросоціуму, особливості педагогічного процесу і сімейного виховання (етимологічна діагностика), а

також індивідуально-психологічні характеристики особистості, зв'язані з її соціальними взаємодіями (симптоматична діагностика) [11, 69].

Постановка соціально-психологічного діагнозу неможлива без опори на теоретичні уявлення про той чи інший досліджуваний феномен. Для соціально-педагогічної занедбаності такими важливими ознаками є дисгармонія особистісного розвитку, низький рівень розвитку суб'єктних властивостей (самосвідомості, спілкування і діяльності), порушений образ "Я", важконавчаємість, важковиховуваність та соціальна дезадаптованість.

Крім того, порушена взаємодія дитини з мікросоціумом (батьки, педагоги, однолітки). За виділенням ознак впливає підбір методів, здатних їх діагностувати. Методи соціально-психологічного дослідження - це способи одержання й уточнення інформації про ті чи інші педагогічні об'єкти, явища і процеси становлення особистості, особливостях соціально-педагогічної ситуації дитини, досвіді його поведінки, способах взаємодії і відносин до світу, зі світом і із самим собою.

Психолог може використовувати різні методи дослідження: педагогічні, психологічні, медичні, соціологічні. Серед соціологічних методів він часто вдається до опитувань, анкетування, соціальної статистики, соціального проектування та експертним оцінкам. У числі психологічних методів їм можуть застосовуватися ті, по яким він пройшов спеціальну підготовку: самоспостереження, особистісні питальники, тести досягнень, тести інтелекту, тести здібностей, лабораторні експерименти, соціометрія [28]. На озброєнні психолога знаходяться такі психолого-педагогічні методи, як спостереження, контактна бесіда, психолого-педагогічна характеристика дитини, узагальнення досвіду, педагогічний консилиум, ситуації вільної діяльності, природний і формуючий експеримент. Він може також переносити методи медичної діагностики соціально-педагогічний матеріал: метод анамнезу, історії поведінки, клінічного інтерв'ю, сімейної генограми, епідеміологічний метод. До методів соціальної педагогіки можна віднести соціально-педагогічний паспорт мікрорайону, соціально-педагогічний

експеримент, соціально-педагогічне документування і його аналіз, соціально-педагогічне обстеження якості життя, соціально-педагогічний моніторинг, які також допомагають психологу у формуванні об'єктивної психологічної оцінки.

Соціально-психологічна занедбаність виникає там, де не створюються умови для повноцінної соціалізації й індивідуального розвитку особистості дитини. Навколишнє мікросередовище дитини, насамперед батьки, негативно впливають на формування особистості дитини як суб'єкта власного життя: він не одержує досить волі для прояву своєї активності у взаємодії з навколишнім середовищем. В результаті у дитини порушується образ "Я", виявляються дефекти в розвитку його властивостей як суб'єкта діяльності і спілкування [25].

У деяких випадках можна говорити тільки про соціально-психологічну занедбаність, яка формується під впливом якогось соціального фактора, який, переломлюючись в конкретній ситуації розвитку дитини, викликає визначену деформацію її особистості. Соціальна занедбаність протилежна вихованості і є основою важковихованості і соціальної дезадаптації дитини.

Буває і педагогічна занедбаність. Вона обумовлена, насамперед, недоліками виховно-освітньої роботи, наслідком яких є несформованість дитини як суб'єкта навчально-пізнавальної, ігрової й інших видів діяльності. Її проявами варто вважати важконавчаємість, важковиховуваність, тобто власно педагогічні труднощі.

Педагогічна занедбаність - це стан, протилежний розвиненості, освіченості: відсутність необхідного запасу знань, слабке володіння способами і прийомами їхнього придбання і використання [21].

При легкому ступені соціально-педагогічної занедбаності в підлітка переважають позитивні властивості, ступінь прояву ознак занедбаності слабка, характер прояву епізодичний, ситуативний. Підліток добре почуває себе в родині і намагається адаптуватися до групи однолітків. Але

відношення до навчання невизначене, виявляються перші симптоми неуспішності через відставання, яке починається в розвитку психічних процесів, відсутності відповідного віку, обсягу знань, умінь і навичок, недоліків соціального досвіду.

Підлітку потрібно негайна допомога, інакше легка занедбаність перейде в більш виражену, і тоді ситуація значно ускладнюється.

У випадку вираженого ступеня занедбаності кількісна динаміка переходить у якісну. Позитивні властивості особистості, не підкріплені в процесі діяльності і спілкування, утрачають свою глибину і виявляються усе слабкіше. А ознаки занедбаності здобувають більш уявний характер. Вони виявляються різнопланово, у визначених ситуаціях. Відношення до навчання байдуже. Виявляється неспроможність підлітка як суб'єкта діяльності. Погіршуються його відносини з однолітками і дорослими. Психологічним механізмом такої занедбаності є гіпервідокремлення, виникнення психологічної незахищеності підлітка і зв'язаних з нею захисних форм поведінки, насамперед агресивних [5].

Соціальний і педагогічний аспекти занедбаності і взаємозалежні, і взаємообумовлені. Неуспішність у діяльності, ненавченість, неосвіченість, у тому числі неволодіння знаннями соціально-етичного характеру, впливають на рівень соціального розвитку підлітка, його адаптацію в референтних групах [20].

Зовнішніми причинами соціально-педагогічної занедбаності в дитячому віці є дефекти сімейного виховання, на які нашаровуються недоліки і прорахунки у виховно-освітній роботі в дитячому саду і школі [9].

Соціально-педагогічна занедбаність бере початок у ранньому дитинстві, приблизно з трирічного віку, тобто збігається з початком розвитку самосвідомості дитини, її правильної поведінки і нормативної діяльності. При несприятливій ситуації розвитку відбувається нагромадження кількісних ознак і прояві занедбаності, що у силу інтеграції психіки переходять у якісні утворення - її симптомокомплекси [10].

Особливе місце дитинства в становленні особистості визнається всіма дослідниками. Якщо стосовно розвитку пізнавальних процесів дитячий вік називають вирішальним, то це тим більше вірно в зв'язку з розвитком особистості. У дитинстві закладається фундамент особистості: формуються основні мотиваційні, інструментальні і стильові риси. Перші відносяться до інтересів людини тим цілям і задачам, які він перед собою ставить, до його основних потреб і мотивів поведінки [4].

Соціально-педагогічна занедбаність є однією з найпоширеніших різновидів відхилень розвитку, що часто переростає в правопорушення й інші асоціальні форми проявів особистості. Рання діагностика, профілактика і корекція необхідно обумовлені їхнім значенням, що випереджає, для розвитку особистості, онтогенетичним значенням періоду дитинства і більш високою ефективністю виховних впливів на дитину в дитячому віці [18]. Складний характер соціально-педагогічної занедбаності обумовлює специфіку підходу до її ранньої діагностики - комплексність і системність.

Комплексна психолого-педагогічна діагностика - це заглиблений і всебічний аналіз особистості підлітка, спрямований на виявлення властивих їй позитивних сторін і недоліків, їхніх причин, а також на рішення практичних задач: гармонізацію розвитку особистості і підвищення ефективності цілісного педагогічного процесу [12]. Таке розуміння діагностики, по-перше, означає не змішання діагностичних функцій педагогів і психологів, а їхня функціональна взаємодія; по-друге, збагачує взаємодоповненням методів знання про підлітка, його мікросоціумі і педагогічному процесі; по-третє, опирається на позитивне в особистості підлітка; по-четверте, розкриває не тільки недоліки, але і їхні причини, по-п'яте, має значення не тільки для підвищення якості педагогічного процесу, але і головного, чому він служить, - гармонізації розвитку особистості підлітка. Нарешті, слід зазначити, що комплексна діагностика при правильній її організації допомагає оцінювати рівень розвитку, навченості і вихованості підлітка в залежності від якості сімейного виховання і

навчально-виховного процесу школі, характеру особистісного впливу виховного мікросоціуму.

Підсумком комплексної психолого-педагогічної діагностики повинен стати психолого-педагогічний діагноз, який відповідає на наступні питання:

1. Чи має місце соціально-педагогічна занедбаність підлітка?
2. На що опертися у виховно-освітній, профілактичній та корекційній роботі з підлітком?
3. Що в підлітка не розвинуто, піддано деформації в силу соціально-педагогічної занедбаності?
4. У чому можливі зміни соціально-педагогічної ситуації розвитку підлітка?
5. Хто і що повинен робити?
6. Якими шляхами, засобами, методами?
7. Який можливий результат (прогноз розвитку підлітка) при використанні методів профілактики і корекції або їхня відсутність?

Таким чином, предметом комплексної діагностики є постановка психолого-педагогічного діагнозу, який повинен підтвердити або спростувати наявність соціально-педагогічної занедбаності, вказати на деформації особистості підлітка, викликаних цим станом, їхньої причини, шляхи і способи профілактики і корекції виявлених відхилень і недоліків.

Метою комплексної діагностики є раннє виявлення ознак і проявів соціально-педагогічної занедбаності підлітків. Вона виконує наступні діагностичні задачі:

- визначення рівня деформації і характеру дисгармоній різних сторін, якостей і властивостей особистості підлітка, викликаних цим станом;
- виявлення шляхів та способів їхньої профілактики і корекції;
- прогнозування подальшого розвитку підлітка як суб'єкта спілкування, діяльності і самосвідомості;
- вивчення ефективності проведеної роботи в реальних змінах особистості підлітка і ситуації його розвитку.

Діагностично значимі ознаки соціально-педагогічної занедбаності підлітків:

- 1) порушення образу - "Я", виражені в неадекватній самооцінці і рівні домагань;
- 2) низький соціальний статус, який виявляється в неприйнятті однолітками, знедоленими батьками, і обструкції педагогів;
- 3) труднощі і неуспішність у діяльності (ігрова, навчальна й ін.), зв'язані з дисгармоніями розвитку соціально-педагогічного генеза;
- 4) неадекватна поведінка в соціальних ситуаціях;

Після діагностики починається цілеспрямований позитивний вплив, корекція, навчання і т.д. (незалежно від віку дітей). Відсутність цілеспрямованої психолого-педагогічної допомоги, зневага нею може привести до зворотних наслідків неможливості досягти визначеного рівня реабілітаційного потенціалу дитини.

Диференціація дітей по групах ризику, порівняльна оцінка сформованості в них різних психічних властивостей і психічних функцій, їхні компенсаторні можливості ґрунтуються на кількісних показниках.

Вивчення взаємовпливів різних сторін у структурі навчальної діяльності таких дітей повинно ґрунтуватися на якісному аналізі. Оскільки неуспішність може бути обумовлена не тільки відставанням інтелектуального розвитку, але і недостатнім рівнем "соціальної зрілості" підлітка, рекомендується розглянути оцінку рівня його мотиваційної готовності і до систематичного шкільного навчання, і до виконання зв'язаних з ним норм і регламентації поведінки.

При складанні реабілітаційної програми необхідно враховувати, що в якості профілактичних і корекційних мір для групи підлітків з патогенною дезадаптацією виступає медико-педагогічний (оздоровчий) вплив, який здійснюється як в освітніх, так і в спеціальних лікувально-виховних реабілітаційних установах.

Відхилення в поведінці підлітків із психосоціальною дезадаптацією досить ефективно переборюється в процесі індивідуального диференційованого підходу до дитини в школі, при оздоровленні відносин у родині, обліку вікових психофізіологічних закономірностей розвитку підлітка, психологічній підтримці його з боку практичних психологів.

Рішення проблем педагогічно занедбаних учнів ґрунтується на встановленні довірчих відносин з ними педагогів, контролі і допомозі в навчальній діяльності, авансуванні довірою в школі з боку вчителів і однокласників, організації дозвілля, розширенні сфери інтересів, опорі на кращі якості характеру, прищеплюванні навичок самоаналізу, самовиховання, допомоги в оздоровленні умов сімейного виховання.

Визначаються роль і функції кожної соціальної "патології", яка може виникнути в конкретної дитини в силу характеру первинного порушення і віку дитини, її здатність вплинути на процес її соціалізації, характер і зміст спеціального впливу на уже виниклу патологію і способи профілактики виникнення нових соціальних патологій. Навіть грубим порушенням можна запобігти, якщо для цілеспрямованого формування базових компонентів особистості в контексті тієї чи іншої ведучої діяльності використовувати систему обхідних шляхів, спеціальні соціально-педагогічні прийоми, еквівалентні культурним традиціям і орієнтовані на розвиток дитини.

Звичайно, різноманітні форми і методи роботи повинні використовуватися завжди, коли мова йде про диференційований і індивідуальний підхід до підлітків. Специфіка соціальної роботи з дезадаптованими підлітками, дітьми з особливими соціальними потребами полягає в тому, що вони бувають цілком задоволені собою і не вважають своє положення скільки-небудь критичним. Неадекватна поведінка з найбільшою імовірністю забезпечує їм "успіх", якого вони домагаються. Підлітки, які пробують наркотики чи вступають в ранні сексуальні зв'язки, до пори до часу не відчують згубність свого положення, не тільки цілком щиро відкидають усякі поради "зупинитися" і, головне, роз'яснення, чому це

варто зробити, але навіть чути не бажають про те, наскільки реальна і значима погроза такої поведінки. Спочатку такі підлітки формально інтегровані в звичайну систему виховання і навчання, соціальне середовище, живуть у родинях. Однак багато відхилень у їхньому поводженні, розвитку, психічному стані стають причинами їхнього фактичного випадання зі звичного життєвого ряду. Для звичайного педагога, батьків, сусідів їхня поведінка завжди здається чимось екстраординарним, зухвалий активний осуд, як правило, без осмислення щирих причин. Крім того, дорослі звичайно намагаються не тільки засуджувати, але і залякувати підлітків.

З психологічної точки зору неефективність такого впливу має на увазі відчуження результату від процесу: підлітки завжди упевнені, що найстрашніше може трапитися тільки з кимсь іншим. До того ж негативні стимули не можуть протягом тривалого часу визначати поведінку - наприклад, страх, який був пережитий у відділеннях міліції, проходить і усе повертається на кола свої. Потрібно щось, заради чого дитина захоче довільно і свідомо відмовитися від того чи іншого поводження. Іншими словами, дорослі, будь-то педагог чи батьки, повинні переконливо, наочно, конкретно і виразно довести дитині згубність її поведінки.

Нові властивості, які з'являються в підлітка, і нова спрямованість його діяльності виявляються тільки в ході його розвитку. Усе це припускає активний пошук нестандартних методів ранньої діагностики і корекції порушеного розвитку підлітків, яка виявляється спочатку у виді різноманітних проблем соціальної дезадаптації, а потім у виді швидкого наростання патологічних процесів, що вимагає вже не корекції, а тривалої, складної і серйозної реабілітації.

Найбільш адекватною технологією рішення даних задач можна вважати аналітико-преобразуючий метод - перевиховне коректування особистості, здійснюване в наступній послідовності:

- 1) психологічна кваліфікація особистісних деформацій підлітка, виявлення їхніх внутрішніх механізмів, визначення рівнів психічних змін

(індивідуально-психологічного, міжособистісного, особистісного), мотиваційно-потрібнісної та ціннісно-значимої сфери. У результаті такої кваліфікації можливе нове сприйняття деяких практичних проблем підлітка і пропозиція своїх (не пересічних, наприклад, ні з "міліцейськими", ні з "батьківськими" чи "вчительськими") підходів до рішення проблем конкретного підлітка;

2) встановлення на основі проведеного аналізу конкретних задач і сфер, у відношенні яких показані профілактичні, дидактичні і корекційні впливи. Іноді потрібна лише проста зміна обстановки, включення в нову систему відносин. Тим самим, даний етап роботи - це визначення того, які особливості психіки даного підлітка будуть відповідати уявленням про ефективний вплив ззовні;

3) перебування, розробка й апробація тактичних прийомів діагностичних і корекційних методик, оптимальних умов, які сприяють їхній реалізації. Цей етап одночасно є перевіркою попередніх гіпотез і висновків, зроблених на перших двох етапах.

Початок профілактичної роботи з важковиховуваними й іншими підлітками з груп ризику має на увазі вивчення причин деформації особистості і їхніх джерел, а вже потім психолог зосереджує свої зусилля на тому, аби перешкодити переростанню численних наслідків дезадаптації в соціально-психологічну патологію.

Із самого початку потрібно враховувати особливості підліткового віку. Важкий підліток, навіть на словах висловивши готовність "виправитися", не завжди відчуває потребу зробити це. Але вже сам факт його згоди контактувати з психологом, його рішення прийти наприклад, у центр психолого-педагогічної допомоги чи спортивну секцію може свідчити про те, що в нього зародилися сумніви в доцільності його звичного життя, неясне бажання "щось почати".

З психологічної точки зору це ще досить невизначений, дифузійний стан, не завжди адекватно усвідомлюваний й оцінюваний. Він не має визначеного мотиву, планів подальших дій, розуміння того, як з цим "боротися" і чи потрібно. І саме психологи і соціальні педагоги повинні перенести ці дифузійні стани в якісно інший ранг повноцінну потребу в нормальному житті як опору й основу для створення справжньої внутрішньої значимої установки замість словесно висловленої, часто підказаної, продиктованої та нав'язаної ззовні.

Такого роду задачі можуть реалізовуватися в чотири етапи:

1. Мотиваційний (створення високої особистісної зацікавленості в пропонуваніх психокорекційних заняттях).
2. Орієнтований (вводяться численні мотиви - альтернативи, вибори - потенційно "опредмечуваючі" існуючий потребністний стан).
3. Наставничий (формується особистісно прийнятні для даного підлітка мотиви "змін", наприклад індивідуальні установки "на тверезість", безконфліктні відносини з матір'ю).
4. Діяльністний (розробка для підлітка, зокрема разом із соціальним працівником, розгорнутих планів і програм організації майбутньої поведінки в рамках визначеної діяльності - спортивної, творчої, навчальної, трудовій і т.д.).

Реабілітація зв'язується з розширенням причин зміни поведінки підлітків, появою нових предметів діяльності, іншими словами, з позитивними зрушеннями в розвитку мотиваційної сфери.

Заходи щодо виявлення і стимулювання бажання підлітка "працювати" над собою, брати участь у визначеній справі, роботі, груповому спілкуванні відносяться до сфери потребністного стану й орієнтування.

В одних підлітків бажання заробляти гроші, вчитися і т.д. відсутне, вони вважають, що це нецікаво, порушує звичний ритм їхнього життя, стомлює, відволікає від друзів, розваг. В інших, бажання щось змінити у

своєму житті виражено явно, але носить невизначений характер: вони не знають, чого саме хочуть.

Після діагностики і кваліфікації потребнісного стану психолог пропонує підлітку спробувати свої сили в різних видах діяльності - від простих контактів з однолітками в клубі чи кружку, на спортивному майданчику до складних і творчих занять. Підліток повинен мати широкий спектр вибору, щоб первісний дифузійний стан перетворився в мотив, а виходить, могло б піддатися психокорекційному впливу.

Особливості цілей у соціально-педагогічній роботі з „важкими” підлітками:

- Корекція соціальної занедбаності дітей, компенсація недоліків дошкільного і шкільного утворення, сімейного виховання.
- Розвиток соціально-моральних якостей дітей, необхідних для успішної адаптації їх у шкільних умовах.
- Формування змістовної навчальної мотивації дитини, спрямованої на навчальний матеріал.
- Розвиток до необхідного рівня психофізіологічних функцій дитини, усунення порушень працездатності і довільної регуляції діяльності.
- Збагачення кругозору та розвиток мови до рівня, що дозволяє дітям свідомо сприймати навчальний матеріал.
- Розвиток особистісних компонентів пізнавальної діяльності, пізнавальної активності, самостійності.
- Формування до необхідного рівня і наступний цілеспрямований розвиток загальнонавчальних умінь.

Модель корекції поведінки підлітків, яка відхиляється, охоплює всі області життєдіяльності дитини і включає три детермініровані підсистеми впливу на особистість:

1. Цілеспрямований і доцільний, з урахуванням специфіки розвитку підлітка, вплив на його свідомість.

2. Залучення підлітка в позитивну діяльність, адекватну його інтересам, здібностям і психічному стану, необхідну для повноцінної самореалізації особистості.

3. Вплив на емоційну сферу підлітка (підвищення рівня Я-концепції) шляхом перебудови відносин до нього з боку всіх суб'єктів корекції.¹

Особистісний (особистісно орієнтований) підхід до учня в соціально-педагогічному процесі - ключовий напрямок, який компенсують і коректують соціально-педагогічні технології. Цей підхід містить у собі:

- ідею особистісної спрямованості виховання й утворення;
- загальнолюдські принципи гуманізму;
- ідею демократизації педагогічних відносин як основи формування демократичної особистості;
- поглиблення індивідуального підходу,
- ідею активізації і використання внутрішніх саморегулюючих механізмів розвитку особистості.

Таким чином, після виявлення тієї чи іншої схильності підлітка фахівець разом із тренером, інструктором, майстром, керівником музичного колективу чи клубу тощо, допомагає йому глибше усвідомити суть тієї справи, якою він хоче зайнятися, розкрити його привабливі сторони, можливості і перспективи. Так виникає визначений, предметно позначений мотив, який дозволяє перейти до психокорекційного впливу - послідовному перетворенню потреби в діяльність. На цьому етапі психолог допомагає підлітку знайти конкретні навички цієї діяльності, розширити її можливості.

ВИСНОВКИ

До проблем підліткової дезадаптації варто віднести такі складні проблеми як неслухняність, нестаранність, брутальність, негативізм, девіація й інші форми дезадаптованої поведінки. Головними причинами подібної поведінки є неправильне сімейне виховання, невихованість, педагогічна занедбаність і як наслідок цього важковиховуваність підлітків.

Підліткова дезадаптація - це соціально-психологічне і соціально-педагогічне явище неуспішності дитини в сфері навчання, зв'язане із суб'єктивно нерозв'язним для неї (дитини) конфліктом між вимогами освітнього середовища і найближчого оточення і його психофізичних можливостей і здібностей, які відповідають віковому психічному розвитку.

Критерії шкільної дезадаптації:

1. Неуспішність у навчанні по програмах, які відповідають віку і здібностям дитини, включаючи такі формальні ознаки, як хронічна неуспішність, другорічництво і якісні ознаки у виді недостатності загальноосвітніх знань і навичок (когнітивний компонент шкільної дезадаптації).

2. Порушення емоційно-особистісного відношення до навчання, до вчителів, життєвій перспективі, зв'язаної з навчанням: пасивно-байдуже, негативно-протестне, демонстративно-зневажливе й інші значимі, відносини, які виявляються активно дитиною, до школи і навчання (емоційно-особистісний компонент шкільної дезадаптації).

3. Повторювані, некоригуємі порушення поведінки (відмовні реакції; стійка антидисциплінарна поведінка з активним протиставленням себе однокласникам, вчителям; демонстративна зневага правил шкільного життя, шкільний "вандалізм" (поведінковий компонент шкільної дезадаптації).

Усі ці різноманітні прояви дезадаптації по суті виступають варіантами захисних адаптивних реакцій і підліток має потребу в максимальній і грамотній підтримці на шляхах свого адаптаційного пошуку.

На основі проведеного аналізу різних підходів до проблеми підліткової дезадаптації можна сформулювати ключові задачі практичного психолога в організації своєї взаємодії з дезадаптованими підлітками, а саме: діагностики, корекції, реабілітації і профілактики дезадаптації. Їхнє формулювання і конкретні рішення поставлених задач вимагають визначення базових методологічних основ. На наш погляд, найбільш значимої в теоретичному, гуманітарному, індивідуально-орієнтованому підході є соціально-психологічна концепція підліткової дезадаптації. Розуміння в цьому ключі процесу дезадаптації вимагає:

- знання соціальної ситуації розвитку і життєдіяльності дитини;
- аналізу його ведучого, суб'єктивно нерозв'язного і "системообразуючого" для підліткової дезадаптації, конфлікту;
- оцінки етапності і рівня соматофізичного та психічного розвитку, індивідуально-психічних і особистісних властивостей, характеру провідних відносин і особливостей реакцій на кризову ситуацію та особистісно значимий конфлікт;
- додаткового поглиблення чи стримування процесу підліткової дезадаптації.

На жаль, сучасний стан українського суспільства не тільки не сприяє вирішенню проблеми дезадаптації дітей і підлітків, але, навпаки, загострює її. За останні роки соціально-економічні причини, військовий стан в країні обумовлюють зростання числа неповнолітніх, поведінка яких є девіантною.

Соціальне неблагополуччя багатьох українських родин виявляється в розпаді сімейних і родинних зв'язків, здійсненні підлітками антигромадських вчинків і правопорушень. Рання соціальна дезадаптація приводить до загрози формування покоління, що не вміє наполегливо та старанно навчатися, товаришувати, працювати, створювати родину.

В результаті аналізу соціологічних даних ми виокремили ряд соціально-економічних, політичних і духовно-моральних факторів, які так чи інакше впливають на збільшення кількості соціально дезадаптованих підлітків:

- розпад цілого ряду соціальних інститутів, які раніше працювали на дитинство, соціально-економічних умов функціонування родини (низький матеріальний рівень, погані житлові умови);

- складне економічне, моральне становище, у якому опинилася більшість родин;

- воєнні події, криміналізація суспільства, де зростає вплив культури сили;

Таким чином, нами на підставі проведеного аналізу науково-психологічної та соціально-педагогічної літератури сформульовані практичні рекомендації з організації взаємодії психолога з дезадаптованими підлітками:

1. Правило перше полягає у тому, що підлітка слід спонукати висловити і свою думку. Йому треба дати можливість бути вислуханим, надати право до кінця викласти свої погляди на життя, нехай вони будуть не в усьому правильні чи й зовсім неправильні. Не слід поспішати заперечувати думку підлітка з висоти свого авторитету, а навпаки, намагатися так демонструвати вразливість його позиції, щоб співучасник діалогу мав можливість спочатку "переконати свого вихователя". Головне при цьому зберегти бажання сперечатись, а значить - говорити на чистоту. Розвіювати хибні погляди слід поступово, обережно вказуючи на протиріччя, які підліток обов'язково усвідомить і які покликані призвести до заперечення поганого та неправильного.

2. Правило друге вимагає від психолога по можливості непомітно для підлітка втрутитися у коло його неформальних стосунків, особливо коли є необхідність вжити міру покарання до членів групи, в котру він входить або ізолювати їх від однолітків. Часто трапляється, що педагогічна ізоляція лідера групи полегшує положення психологічно занедбаного підлітка,

оскільки йому тепер не треба постійно підтримувати свою репутацію "хулігана", яка його не надихає. Але разом з тим, якщо конфлікт розгориться відкрито, то підліток без сумнівів виступатиме проти педагогічного колективу.

3. Правило третє полягає у тому, що важковиховуваному підлітку необхідно забезпечити реальну можливість зайняти достойне місце у колективі. Слід зробити все, щоб виявити у підлітка задатки та здібності, завдяки яким він міг би отримати хоч мінімальну перевагу перед однолітками. У навчанні, праці, у правовому, естетичному, фізичному вихованні слід спиратися на характерні сторони його особистості, їх розвиток - одне із важливих завдань педагогічного колективу, для виконання якого необхідно мобілізувати засоби соціальної роботи.

4. Правило четверте рекомендує встановити довірливі стосунки між педагогічно занедбаним підлітком і колективом вихованців.

5. Правило п'яте полягає у подоланні упередженого ставлення до підлітка з боку суспільства. Демонстрування постійного очікування поганого вчинку, готовність негайно прикликати до порядку та покарати, відверте розчарування у людських достоїнствах неповнолітнього - такий психологічний фон, який часто невинувато створюється навколо педагогічного занедбаних підлітків.

6. Правило шосте: дати можливість психологічно занедбаним підліткам самостійно шефувати над молодшими дітьми з аналогічною долею, тоді коли довірливі стосунки з колективом достатньо зміцнюються.

Ніщо так не зміцнює позитивні навички соціальної поведінки, як власні зусилля по утвердженню своїх принципів та ідеалів.

7. Правило сьоме: знати стан здоров'я підлітка, помічати ознаки підвищеної втомлюваності, емоційної нестриманості, виснаженої уваги, що свідчать про наявність захворювання. Вміти бачити у відхиленнях та делінквентних вчинках потребу в оздоровленні, емоційному відпочинку,

розрядці. Знати, які хворобливі прояви, фізичні та психічні недоліки вихованця змушують його побоюватися глузувань і знущань від однолітків.

Крім того, варто завжди пам'ятати, що девіантному вихованцю кожен крок назустріч колективу дається шляхом значної внутрішньої боротьби почуттів. Рішучий та впевнений, коли слід протиставить себе колективу, він буває дуже невпевнений у собі, коли треба піти назустріч групі однолітків.

І, нарешті, у відповідь на негативний вчинок вихованця психолог змушений відреагувати й певним покаранням. Це необхідно, насамперед, самому неповнолітньому, оскільки не на покарання орієнтувався підліток, коли порушував відоме йому правило. У більшості ж випадків послаблення розглядається підлітками як прояв слабкодухості їх вихователя. Мистецтво покарання полягає в тому, щоб розумно виважити його компоненти: каяття та страх помсти, сором та докори сумління; прагнення до реабілітації.

Особливо слід пам'ятати, що покарання повинно завершувати конфлікт, а не створювати його (наприклад, у випадку, коли дитячу витівку розцінюють як прояв низької культури), і що його руйнівні наслідки не повинні перевищувати наслідки самого вчинку (наприклад, коли поряд із покаранням підлітку доводиться терпіти ще й приниження, зневагу). За таких умов покарання не буде сприйматися підлітком як вияв справедливості.

Соціально-психологічна дезадаптація - процес оборотний, тому, на думку багатьох вчених і практиків, можна не тільки попереджати відхилення в соціально-психологічному розвитку дітей і підлітків, але і керувати процесом ресоціалізації соціально-дезадаптованих молодих громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Белінська Е.П. Я-концепція і ціннісні орієнтації старших підлітків. Київ: Наукова думка, 1997. 352 с.
2. Бондарчук О.І. Психологія девіантної поведінки: курс лекцій. Київ: МАУП, 2006. 88 с.
3. Булах І.С. Концептуальна модель становлення моральної свідомості у підлітковому віці. *Психологія. Збірник наукових праць*. Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова, вип. 16. 2002.-с. 83-91.
4. Верстюк І.О. Розвиток Я – концепції як умова становлення особистості. *Індивідуальний підхід до особистості дитини дошкільного та шкільного віку в навчально – виховному процесі: Матеріали обл. науково – практичної конференції*. Чернівці, 1998. с. 109-116.
5. Виховний потенціал сім'ї в сучасних умовах: Тематична Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2001 р. Київ: Держ. інститут проблем сім'ї та молоді, 2002. 144 с.
6. Волков Б.С. Психологія підлітка. Київ: Педагог. суспільство, 2001. 100 с.
7. Гуменюк О. Соціальний формат розвитку Я – концепції. *Психологія і суспільство*. 2003. №3. с. 107-113.
8. Докукіна О.М. Формування морального досвіду школярів у родинному спілкуванні. *Збірник наук. статей „Виховна діяльність сучасної сім'ї”* / За ред. В.Г.Постового. Київ: Педагогічна думка, 2001. 135 с.
9. Доскач С., Дронь Н. Особливості соціально – психологічного становлення підлітка. *Наук. Вісник Чернігів. ун-ту*. Чернівці, 2006.
10. Заброцький М.М. Вікова психологія. 2 –ге вид., випр. і доп. Київ: МАУП, 2002. 104 с.
11. Заверико Н.В. Соціально-педагогічні технології профілактики адиктивної поведінки. Підготовка соціальних працівників/соціальних

педагогів до профілактики адиктивної поведінки молоді. *Матеріали Міжнародної науко-практичної конференції 30-31.10.2003 р., м. Черкаси: наукове видання. Черкаси: Черкаський національний університет, 2004. С.63-71.*

12. Запухляк О.З. Блок-тест акцентуацій характеру як нова авторська методика. *Актуальні проблеми психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ:; Т.7, вип.7. С.110-120.*

13. Капська А.Й. Соціальна робота. Київ: «Освіта», 2001. 280 с.

14. Козубовська І.В. Особливості професійно-педагогічного спілкування з важковиховуваними дітьми молодшого шкільного віку. / І.В. Козубовська, Г.В. Товканець. Ужгород: УЖДУ, 1999. 92 с.

15. Ліфарєва Н.В. Психологія особистості. Київ: Центр навчальної літератури, 2003. 240 с.

16. Максимова Н.Ю. Психологія девіантної поведінки: навчальний посібник. Київ: Либідь, 2011. 520 с.

17. Максимова Н.Ю., Мілютіна Е.Л., Піскун В.М. Основи дитячої патопсихології: навчальний посібник. Київ : НВЦ Перспектива, 1999. 432 с.

18. Мелен К. Особливості акцентуацій характеру сучасних українських підлітків. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти. Київ: Просвіта, 2019. 116 с.*

19. Мищик Л.Г., Білоусова З.Г. Соціально-психологічні та педагогічні проблеми дезадаптації дітей та підлітків. Запоріжжя, 2003.

20. Москаленко В.В. Психологія соціального впливу : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 448 с.

21. Ніколаєв Л.О.. Розвиток асертивності підлітків у різних умовах соціалізації : дис. ... канд. психол. наук ; Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка. Київ, 2016. 264 с.

22. Павлик Н.В. Психологія гармонізації характеру в юнацькому віці. Київ: Освіта, 2015. 383 с.

23. Практикум з психології: навчальний посібник / Укладачі: Г.М.Дубчак, Н.Г.Рудюк.Рута, 2006. 360 с.
24. Причини та форми агресивної поведінки підлітків. *Практична психологія та соціальна робота*. 2000, №5.
25. Психологічні особливості самосвідомості підлітка / Під ред. М.І. Боршієвського. Київ: Вища школа, 1990. 168 с.
26. Психопрофілактичні вправи (психогімнастика) і інші. *Профілактика ризикованої поведінки в учнівському і студентському середовищі* / За ред. В.Г. Панка. Київ: Наукова школа, 2004. 252 с.
27. Сьянова В.О. Психологічні особливості прояву акцентуацій характеру в юнацькому віці. *Психологічні виміри культури, економіки, управління*. Львів., 2018. Т.11. С. 253-257.
28. Технології соціально-педагогічної роботи / За заг. ред. Капської А.Й. Київ, 2000. 210 с.
29. Штих І.І., Попович Б.В. Психологічні чинники акцентуації характеру у підлітків. *Науковий вісник Мукачівського державного університету*. Гуманітарні і суспільні науки, 2015. 67 с.
30. Rosenberg M. Self-Esteem Scale. Measures of Social Psychological Attitudes / Ed.Robinson J.P., Shaver P.R. Ann Arbor / *Institute for Social Research*, 1972. P.101.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Методика контактної взаємодії з підлітками

<i>Стадія взаємодії</i>	<i>Зміст і характер контакту</i>	<i>Основна тактика</i>	<i>Результат</i>
<i>1. Прихильність спілкування</i>	Використання загальноприйнятих норм і фраз. Стримане і доброзичливе звертання. Рівні відносини, відсутність емоційних реакцій. Невимушена бесіда на відверті теми. Відсутність порад, запевнень, нав'язливості.	Схвалення, згода, безумовне прийняття	Прийняття згоди
<i>2. Пошук загального інтересу</i>	Пошук нейтрального інтересу. Інтерес до інтересів підлітка. Перехід з нейтрального на особистісно значимий інтерес. Підкреслення унікальності особистості. Від загальних суджень про людей до конкретної людини. Від його цінностей до станів і якостей.	Рівне відношення, зацікавленість, підкреслення унікальності особистості	Позитивний емоційний фон, згода
<i>3. З'ясування передбачуваних позитивних якостей</i>	Розповіді про позитивні якості, пошук оригінального. Демонстрація відносини до цих якостей. Відношення до негативних якостей інших. Пошук якостей у себе.	Прийняття того, що пропонує партнер, авансування довірою	Створення ситуації безпеки, безумовне прийняття особистості
<i>4. З'ясування передбачуваних небезпечних якостей</i>	Уточнення границь і меж особистості. З'ясування якостей, які заважають спілкуванню. Уявлення, прогнозування ситуації спілкування. Сумніви, з'ясування неясностей. Висловлення про власні негативні якості.	Прийняття позитивного без обговорення, сумніву, заперечення.	Ситуація довіри, відкритості
<i>5. Адаптивна поведінка партнерів</i>	Підкреслення позитивних і облік негативних якостей. Ради по якостях. Підкреслення динаміки уявлень про людину. Підкреслення індивідуальності і її облік у спілкуванні. Обговорення того, що буде становити труднощі. Бажання пристосовуватися до особливостей іншого.		
<i>6. Встановлення оптимальних відносин</i>	Загальні плани дій. Спільна розробка програми. Нормативи спілкування, взаємодії. Розподіл ролей. Складання планів по самозміні	Загальні наміри	Згода на виконання прийнятого плану

